তৃতীয় অধ্যায়

ভাৰতবৰ্ষৰ ভূগোল

মূল আলোচ্য বিষয়

- ভাৰতবৰ্ষৰ পৰিচয়
- ভাৰতবৰ্ষৰ অৱস্থিতি আৰু আকাৰ
- ভাৰতবৰ্ষৰ ভূ-প্ৰকৃতি আৰু ইয়াৰ বিভাগ
- ভাৰতবৰ্ষৰ জলবায়ুৰ প্ৰকৃতি
- ভাৰতৰ উদ্ভিদ আৰু ইয়াৰ প্ৰকাৰ
- ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধি আৰু বিতৰণ
- জনপ্ৰব্ৰজন
- ভাৰতৰ অৰ্থনীতিৰ পৰিচয়
- ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক বিভাগ

৩.১ ভাৰতবৰ্ষৰ পৰিচয়

ভাৰতবৰ্ষ পৃথিৱীৰ উত্তৰ গোলাৰ্ধত অৱস্থিত এখন উল্লেখযোগ্য দেশ। এই দেশখন এছিয়া মহাদেশৰ অন্তৰ্গত। ই পৃথিৱীৰ এখন বৃহৎ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰ। এই দেশ বৈচিত্ৰ্যৰে ভৰা। ইয়াৰ জলবায়ু, প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ আৰু আৰ্থ-সামাজিক অৱস্থাৰ ভিন্নতাৰ বাবে এই বৈচিত্ৰ্য পৰিলক্ষিত হয়। দেশখনৰ এফালে যেনেকৈ বৰফেৰে আবৃত হিমালয় অঞ্চলৰ অতি শীতল জলবায়ু অনুভূত হয়, তেনেকৈ ৰাজস্থানৰ শুকান বালিময় মৰু অঞ্চলত অতিপাত গৰম জলবায়ু পোৱা যায়। অতিবৃষ্টিৰ ফলত কোনো কোনো অঞ্চলত বানপানী হয় যদিও অন্য কোনো কোনো অঞ্চলত আকৌ অনাবৃষ্টিৰ বাবে পানীৰ নাটনি হয়। বহল পাতৰ ডাঙৰ ডাঙৰ গছ-গছনিৰে ভৰা

অৰণ্য অঞ্চলৰ বিপৰীতে পাত নোহোৱা কাঁইটীয়া জোপোহা গছৰ অঞ্চলো দেশখনত দেখা যায়। সু-উচ্চ পৰ্বতৰ শিখৰৰ পৰা আৰম্ভ কৰি নিম্ন সমভূমি অঞ্চললৈকে জলবায়ু, মাটি আৰু উদ্ভিদৰ প্ৰভেদ মন কৰিবলগীয়া। পৰ্বত, পাহাৰ, মালভূমি, সমভূমি, প্লাৱনভূমি আদি বিভিন্ন ভূ-প্ৰকৃতিৰে ভাৰতৰ ভূখণ্ড বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ। এনে প্ৰাকৃতিক বৈচিত্ৰ্যই দেশখনত সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক ভিন্নতাৰো সৃষ্টি কৰিছে। দেশৰ বিভিন্ন ঠাইত সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত পিছপৰা কিছুমান সমাজৰ বিপৰীতে আন কিছুমান ঠাইত আধুনিক নগৰীয়া সমাজ গঢ় লৈ উঠিছে। সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত আজি বিভিন্ন ভাষা, সাজ-পোছাক, খাদ্য অভ্যাস আৰু সামাজিক ৰীতি-নীতিৰে বিভিন্ন গোষ্ঠী-জনগোষ্ঠীৰ সমাজ দেখা যায়। এনে বৈচিত্ৰ্যই হৈছে ভাৰতীয় সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট। কিন্তু মন কৰিবলগীয়া কথা যে এনে ভিন্নতা থকা সত্বেও আমাৰ দেশ ভাৰতবৰ্ষ এখন অখণ্ড ৰাষ্ট্ৰ। ঐক্য আৰু সংহতি এই দেশৰ ঐতিহ্য। প্ৰাচীন কালৰে পৰা চলি অহা সবল সাংস্কৃতিক ভিত্তি, মৌচুমী জলবায়ুৱে গঢ় দিয়া একে ধৰণৰ প্ৰাকৃতিক অৱস্থা আৰু আধুনিক কালত ঘটা বিনিময় আৰু যোগাযোগ ব্যৱস্থাৰ লগতে একক ৰাষ্ট্ৰনীতিয়ে বিভিন্নতাৰ মাজতো ভাৰতীয়সকলৰ মাজত একতাৰ মনোভাৱ গঢ়ি তুলিছে।

৩.২ অৱস্থিতি আৰু আকাৰ

এছিয়া পৃথিৱীৰ বৃহত্তম মহাদেশ। এই মহাদেশৰ দক্ষিণাংশত ভাৰতবৰ্ষ অৱস্থিত। ইয়াৰ উত্তৰে সু-উচ্চ হিমালয় পৰ্বতমালা আৰু চীন দেশ, দক্ষিণে ভাৰত মহাসাগৰ আৰু শ্ৰীলংকা, পূবে বঙ্গোপসাগৰ আৰু ম্যানমাৰ আৰু পশ্চিমে আৰৱ সাগৰ আৰু পাকিস্তান। ভাৰতৰ ভূ-খণ্ড উত্তৰা-দক্ষিণাকৈ কাশ্মীৰৰ পৰা কুমাৰিকালৈকে আৰু পূবা-পশ্চিমাকৈ অৰুণাচল প্ৰদেশৰ পূব প্ৰান্তৰ পৰা সৌৰাষ্ট্ৰলৈকে বিস্তৃত। এই দেশ ৮°৪′২৮″ উত্তৰৰ পৰা ৩৭°১৭′৫৩″ উত্তৰ অক্ষৰেখা আৰু ৬৮°৭′৩৩″ পূবৰ পৰা ৯৭°২৪′৪৭″ পূব দ্ৰাঘিমাৰেখাৰ মাজত অৱস্থিত। মন কৰিবলগীয়া যে, ২৩°৩০′ উত্তৰ অক্ষৰেখা বা কৰ্কটক্ৰান্তি ৰেখা ভাৰতৰ সোঁমাজেদি গৈছে। এই ৰেখাই দেশখনক উত্তৰ আৰু দক্ষিণ দুটা সমান ভাগত বিভক্ত কৰিছে। ইয়াৰে দক্ষিণৰ ভাগটো পূবে বঙ্গোপসাগৰ আৰু পশ্চিমে আৰৱ সাগৰৰ মাজত অৱস্থিত। উত্তৰা-দক্ষিণাকৈ ভাৰতবৰ্ষৰ ভূ-খণ্ড প্ৰায় ৩,২১৪ কিলোমিটাৰ আৰু পূবা-পশ্চিমাকৈ প্ৰায় ২,৯৩৩ কিলোমিটাৰ বিস্তৃত। পূবে বঙ্গোপসাগৰ, পশ্চিমে আৰৱ সাগৰ আৰু দক্ষিণে ভাৰত মহাসাগৰৰ সৈতে ভাৰতীয় ভূ-ভাগে প্ৰায় ৬,১০০ কিলোমিটাৰ দৈৰ্ঘ্যৰ উপকূল সৃষ্টি কৰিছে। এই উপকূল অঞ্চলতে ভালেমান বন্দৰ গঢ়ি উঠিছে। সুদীৰ্ঘ উপকূল ৰেখাৰ নিচিনাকৈ ভাৰতৰ ভূ-খণ্ডই ইয়াৰ চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ সৈতে স্থল-ভাগেৰেও সীমাৰেখাৰ সৃষ্টি কৰিছে। পশ্চিমে পাকিস্তান, উত্তৰে চীন, নেপাল আৰু ভুটান, পূবে চীন, দক্ষিণ-পূবত ম্যানমাৰ আৰু বাংলাদেশৰ লগত ভাৰতৰ মুঠ স্থলসীমাৰ দৈৰ্ঘ্য হৈছে ১৫,২০০ কিলোমিটাৰ।

ভাৰতবৰ্ষ এখন বিশাল দেশ। আকাৰত ই পৃথিৱীৰ দেশসমূহৰ ভিতৰত সপ্তম স্থানত আছে। এই দেশ ব্ৰিটিছ যুক্তৰাষ্ট্ৰতকৈ ১৩ গুণ আৰু জাপানতকৈ ৯ গুণ ডাঙৰ। ভাৰতবৰ্ষৰ মুঠ মাটিকালি হৈছে ৩,২৮৭,২৬৩ বৰ্গ কিলোমিটাৰ। এই দেশে পৃথিৱীৰ মুঠ মাটিকালিৰ

২.৪ শতাংশ জুৰি আছে। দেশখনৰ বিশাল আকাৰ আৰু বিস্তৃতিৰ বাবে ভাৰতবৰ্ষক উপমহাদেশ বুলিও কোৱা হয়। ই বৰ্তমান ২৯খন ৰাজ্য আৰু ৭টা কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চলেৰে গঠিত এখন বৃহৎ গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰ।

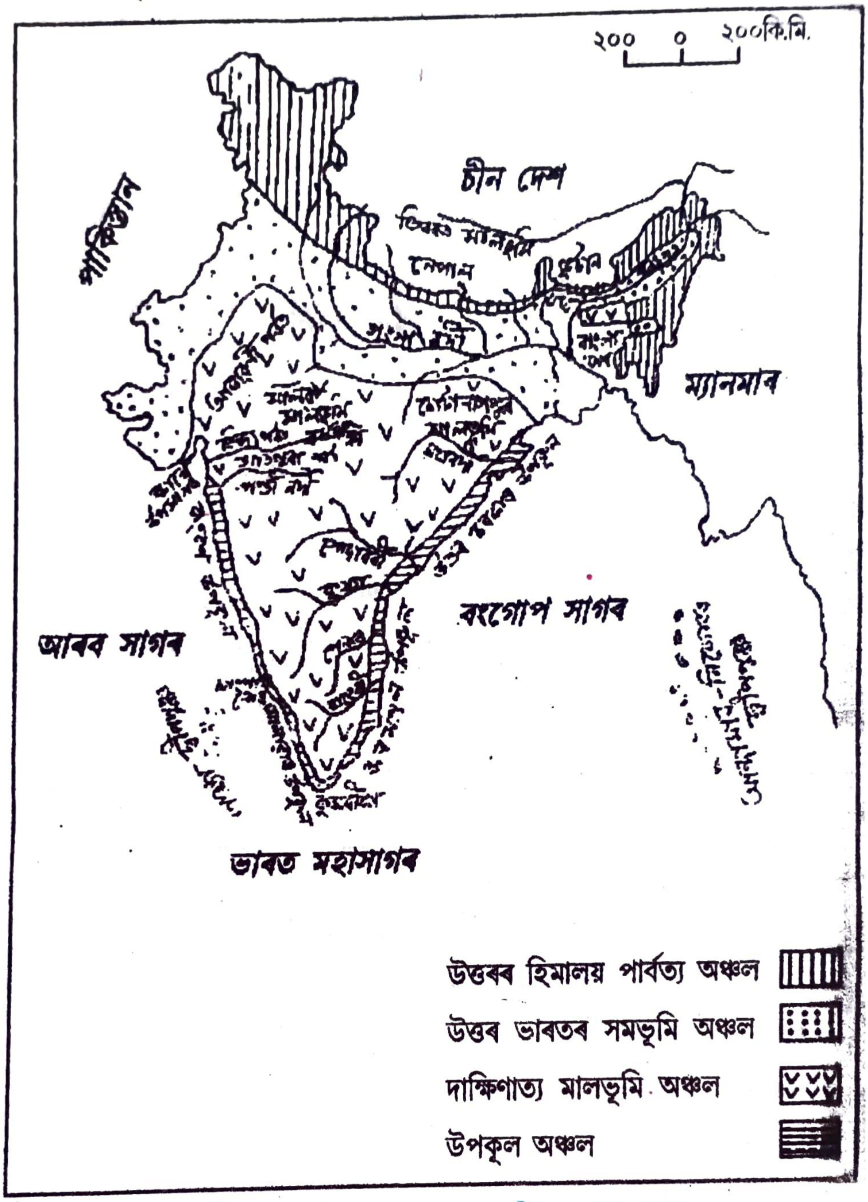

চিত্ৰ ৩.০১ ঃ ভাৰতৰ ভূ-প্ৰাকৃতিক অঞ্চলসমূহ।

৩.৩ ভূ-প্ৰকৃতি ঃ

ভূ-প্ৰকৃতিৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰতবৰ্ষ এখন বৈচিত্ৰ্যময় দেশ। এই দেশত প্ৰায় সকলো প্ৰকাৰৰ ভূ-অৱয়ব দেখা যায়। পৰ্বত, পাহাৰ, মালভূমি, সমভূমি আদি মুখ্য ভূ-অৱয়ববোৰৰ লগতে সেইবোৰৰ বুকুত গঢ়ি উঠা গৌণ ভূ-অৱয়বসমূহে ভাৰতৰ ভূ-প্ৰাকৃতিক অৱস্থাক

বিশেষভাৱে বৈশিষ্টপূৰ্ণ কৰি তুলিছে। মোটামুটিভাৱে ক'বলৈ গ'লে ভাৰতৰ মুঠ মাটিকালিৰ ১০.৭ শতাংশ পৰ্বতেৰে, ১৮.৬ শতাংশ পাহাৰেৰে, ২৭.৭ শতাংশ মালভূমিৰে আৰু ৪৩.৩ শতাংশ সমভূমিৰে আবৃত হৈ আছে। ভাৰতৰ সমগ্ৰ উত্তৰ আৰু উত্তৰ-পূব সীমাত উচ্চ হিমালয় আৰু ইয়াৰ শাখা পৰ্বতমালা অৱস্থিত। এই পাৰ্বত্য অঞ্চলত সু-উচ্চ পৰ্বতৰ শৃংগ, তুষাৰ নৈ, থিয় গিৰিখাত, জলপ্ৰপাত আদি ভূ-অৱয়ব সাধাৰণতে দেখা যায়। হিমালয় পাদদেশত শাৰী শাৰী অনুচ্ছ পাহাৰ বিস্তৃত হৈ আছে। উত্তৰ ভাৰতৰ হিমালয় আৰু ইয়াৰ শাখা পৰ্বতমালাৰ দৰে দক্ষিণ ভাৰতত আৰাৱলী, বিন্ধ্য, সাতপুৰা, মহাদেৱ, মহাকাল, পূৰ্বঘাট, পশ্চিমঘাট আদি প্ৰধান পৰ্বতশ্ৰেণী অৱস্থিত। পাৰ্বত্য অঞ্চলতকৈ কিছু চাপৰ বিস্তৃত মালভূমি অঞ্চল দক্ষিণ ভাৰতত দেখা যায়। এই মালভূমি অঞ্চলক দাক্ষিণাত্য মালভূমি বুলি জনা যায়। ভাৰতত বিস্তৃত সমভূমি আছে। উত্তৰ ভাৰতত হিমালয়ৰ পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ পৰা বৈ অহা নদ-নদীসমূহৰ দ্বাৰা বিশাল সমভূমিৰ সৃষ্টি হৈছে। প্ৰধানকৈ সিন্ধু, গংগা, ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদী আৰু ইহঁতৰ অলেখ উপনৈয়ে গঠন কৰা এই পলসুৱা বৃহৎ সমভূমিক সিন্ধু-গংগা-ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমি বোলা হয়। আকৌ ভাৰতৰ পশ্চিমাংশত ৰাজস্থান সমভূমি অৱস্থিত। এই সমভূমি অৱশ্যে শুকান আৰু বালিময়। ইয়াক থৰ মৰুভূমি বুলি জনা যায়। ইয়াৰ উপৰি ভাৰতৰ পূব আৰু পশ্চিম উপকূলত ঠেক উপকূলীয়া সমভূমি আছে।

ভাৰতত হ্ৰদৰ সংখ্যা কম। হ্ৰদৰ ভিতৰত কাশ্মীৰৰ উলাৰ, ৰাজপুতনাৰ পুস্কৰ আৰু সম্বৰ, উৰিষ্যাৰ চিল্কা, তামিলনাডুৰ কোলাৰ আৰু পলিকট আৰু মণিপুৰৰ লগ্‌টক হ্ৰদেই প্ৰধান। নদ-নদীৰ ক্ষেত্ৰত অৱশ্যে ভাৰত এখন লেখত ল'ব লগীয়া দেশ। এই দেশক নদীমাতৃক দেশ বুলি কোৱা হয়। ইয়াত গংগা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দৰে পৃথিৱীৰ ভিতৰতে উল্লেখযোগ্য নদী থকাৰ উপৰি আন ভালেমান ডাঙৰ নদী আছে। গংগা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰই হৈছে উত্তৰ ভাৰতৰ প্ৰধান নদী। আনহাতে, দক্ষিণ ভাৰতৰ প্ৰধান নদীবিলাকৰ ভিতৰত নৰ্মদা, তাপ্তী, মহানদী, গোদাবৰী, কৃষ্ণা আৰু কাবেৰী উল্লেখযোগ্য। অৱশ্যে উত্তৰ ভাৰতৰ আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীসমূহৰ মাজত কিছুমান পাৰ্থক্য দেখা যায়। এই পাৰ্থক্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

(ক) উত্তৰ ভাৰতৰ নদীবোৰ বৰফেৰে আবৃত ওখ পৰ্বতৰ পৰা ওলাই অহাৰ বাবে এইবিলাকত গোটেই বছৰ জুৰি পানীৰ সোঁত থাকে। কিন্তু দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীবোৰ তুলনামূলকভাৱে চাপৰ পৰ্বত অথবা মালভূমিৰ পৰা বৈ অহাৰ কাৰণে এইবিলাক খৰালি কালত প্ৰায়েই শুকাই যায়।

(খ) উত্তৰ ভাৰতৰ নদীবিলাকৰ উচ্চগতি, মধ্যগতি আৰু নিম্নগতি— এই তিনিটা গতি স্পষ্টকৈ চকুত পৰে, কিন্তু দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীবোৰৰ ক্ষেত্ৰত এই তিনিটা গতি স্পষ্টকৈ দেখা নেযায়।

(গ) উত্তৰ ভাৰতৰ নদীবোৰৰ উপত্যকা বহল আৰু এই নদীবোৰ বহুদূৰ সমতলৰ মাজেদি বৈ যোৱাৰ কাৰণে ইহঁতৰ গতি ধীৰ আৰু সেয়ে নাব্য। কিন্তু দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীবোৰৰ উপত্যকা কিছু ঠেক আৰু সাধাৰণতে খৰস্ৰোতা। সেয়েহে এই নদীবোৰ নাব্য

নহয়।

(ঘ) দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীবোৰ বহু যুগৰ আগতে সৃষ্টি হৈছিল আৰু সেইবোৰ দাক্ষিণাত্য মালভূমিৰ কঠিন শিলাৰ মাজেৰে নিৰ্দিষ্ট গতিপথেৰে বৈ আছে। গতিকে এই নদীবোৰে সঘনে সুঁতি নসলায় আৰু ইহঁতৰ প্লাৱনভূমিও ঠেক। কিন্তু উত্তৰ ভাৰতৰ নদীবোৰ সৃষ্টিৰ কালৰ পৰা তুলনামূলকভাৱে নতুন আৰু এই নদীবোৰে সঘনে সুঁতি সলাই থাকে। সেয়েহে ইহঁতৰ প্লাৱনভূমি বহল।

(ঙ) উত্তৰ ভাৰতৰ নদীবোৰ বিশেষ খৰস্ৰোতা নহয় যদিও ইহঁতে বেছি গেদ পৰিবহণ কৰে। সেয়ে এই নদীবিলাক জলবিদুৎ উৎপাদনৰ বাবে সুবিধাজনক নহয়। কিন্তু দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীবিলাক খৰস্ৰোতা হোৱাৰ লগতে ইহঁতে কম পৰিমাণে গেদ পৰিবহণ কৰে বাবে জলবিদুৎ উৎপাদনৰ কাৰণে উপযোগী।

(চ) উত্তৰ ভাৰতৰ নদী-অৱবাহিকাসমূহ পলসুৱা আৰু সাৰুৱা হোৱাৰ বাবে ঘন বসতিপূৰ্ণ, কিন্তু দক্ষিণ ভাৰতৰ নদী অৱবাহিকাসমূহ সিমান সাৰুৱা নহয়। সেয়ে তাত জনবসতি সেৰেঙা হোৱা দেখা যায়।

(ছ) উত্তৰ ভাৰতৰ নদীবোৰ নাব্য হোৱাৰ কাৰণে এইবোৰৰ পাৰত বহুতো ডাঙৰ চহৰ-নগৰ গঢ়ি উঠিছে। আনহাতে দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীবিলাক নাব্য নহয় কাৰণে এই বিলাকৰ পাৰত ডাঙৰ চহৰ-নগৰ তেনেদৰে গঢ়ি উঠা নাই।

(জ) উত্তৰ ভাৰতৰ নদীবিলাকৰ দৈৰ্ঘ্য বেছি আৰু ইহঁতৰ মোহনাত বিস্তৃত ব-দ্বীপ অঞ্চলৰ সৃষ্টি হৈছে। কিন্তু দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীবিলাক তুলনামূলকভাৱে চুটি আৰু ইহঁতৰ কিছুমানৰ মোহনা অঞ্চলত সৰু সৰু ব-দ্বীপ গঠিত হৈছে।

যি কি নহওক, উত্তৰ ভাৰতৰ আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ ভিন্ন বৈশিষ্ট্যৰ নদ-নদীসমূহে অবিৰতভাৱে ভাৰতৰ ভূ-প্ৰকৃতিৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰি আহিছে। ভাৰতবৰ্ষৰ ভূ-প্ৰকৃতি গঠনত ইয়াৰ নদ-নদীবিলাকৰ খনন, পৰিবহণ আৰু অৱক্ষেপণ কাৰ্যৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ পৰিছে।

আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে ভাৰতবৰ্ষৰ ভূ-প্ৰকৃতি বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ। এই বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ ভূ-প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে ভালদৰে জানিবলৈ হ'লে দেশখনক ভূ-প্ৰাকৃতিক ভাগত ভগাই লোৱাটো দৰকাৰ। ভূ-প্ৰাকৃতিক গঠন আৰু বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ভাৰতবৰ্ষক মুঠ চাৰিটা ভূ-প্ৰাকৃতিক ভাগত ভগাব পাৰি, যেনে—(ক) উত্তৰৰ হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চল, (খ) উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চল (গ) দাক্ষিণাত্য মালভূমি অঞ্চল আৰু (ঘ) উপকূল অঞ্চল (চিত্ৰ-৩.০১)। ইয়াৰ উপৰি বঙ্গোপসাগৰ আৰু আৰৱ সাগৰত থকা ভাৰতৰ অন্তৰ্গত দ্বীপসমূহক বেলেগ ভূ-প্ৰাকৃতিক গোট হিচাপে বিবেচনা কৰিব পাৰি।

(ক) উত্তৰৰ হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চল ঃ

হিমালয় পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত। এই পৰ্বতৰ বহুতো ঠাল-ঠেঙুলি আছে। হিমালয় আৰু ইয়াৰ ঠাল-ঠেঙুলিবোৰ সামৰি একেলগে হিমালয় পৰ্বতমালা বুলি কোৱা হয়। এই পৰ্বতমালা ভাৰতৰ বাহিৰেও নেপাল, ভূটান আৰু চীন দেশলৈকে বিস্তৃত হৈ আছে । ইয়াত

অৱশ্যে ভাৰতৰ অন্তৰ্গত হিমালয় পৰ্বতমালাৰ বিষয়েহে আলোচনা কৰা হ'ব। ভাৰতৰ হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চলটো ভাৰতৰ উত্তৰ সীমাৰ লগত সংলগ্ন হৈ আছে। ই কাশ্মীৰৰ নঙ্গ পৰ্বতৰ পৰা অৰুণাচল প্ৰদেশৰ পূব সীমা পৰ্যন্ত পূবা-পশ্চিমাকৈ বিস্তৃত হৈ আছে। প্ৰায় ২,৫০০ কিলোমিটাৰ দীঘল আৰু প্ৰায় ২৪০ কিলোমিটাৰৰ পৰা ৫০০ কিলোমিটাৰ পৰ্যন্ত বহল এই পাৰ্বত্য অঞ্চলটোৱে প্ৰায় ৫,০০,০০০ বৰ্গ কিলোমিটাৰ মাটিকালি আগুৰি আছে। ইয়াৰ উচ্চতা সাগৰপৃষ্ঠৰ পৰা ৮,০০০ মিটাৰৰো অধিক।

হিমালয় পৰ্বতমালা টাৰচিয়েৰি (Tertiary) যুগত সৃষ্টি হৈছিল বুলি ভূ-বিজ্ঞানীসকলে ঠাৰৰ কৰিছে। আজি হিমালয় পৰ্বতশ্ৰেণীয়ে যি

চিত্ৰ ৩.০২ ঃ সাধাৰণ হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চল (চিহ্নিত অংশ)।

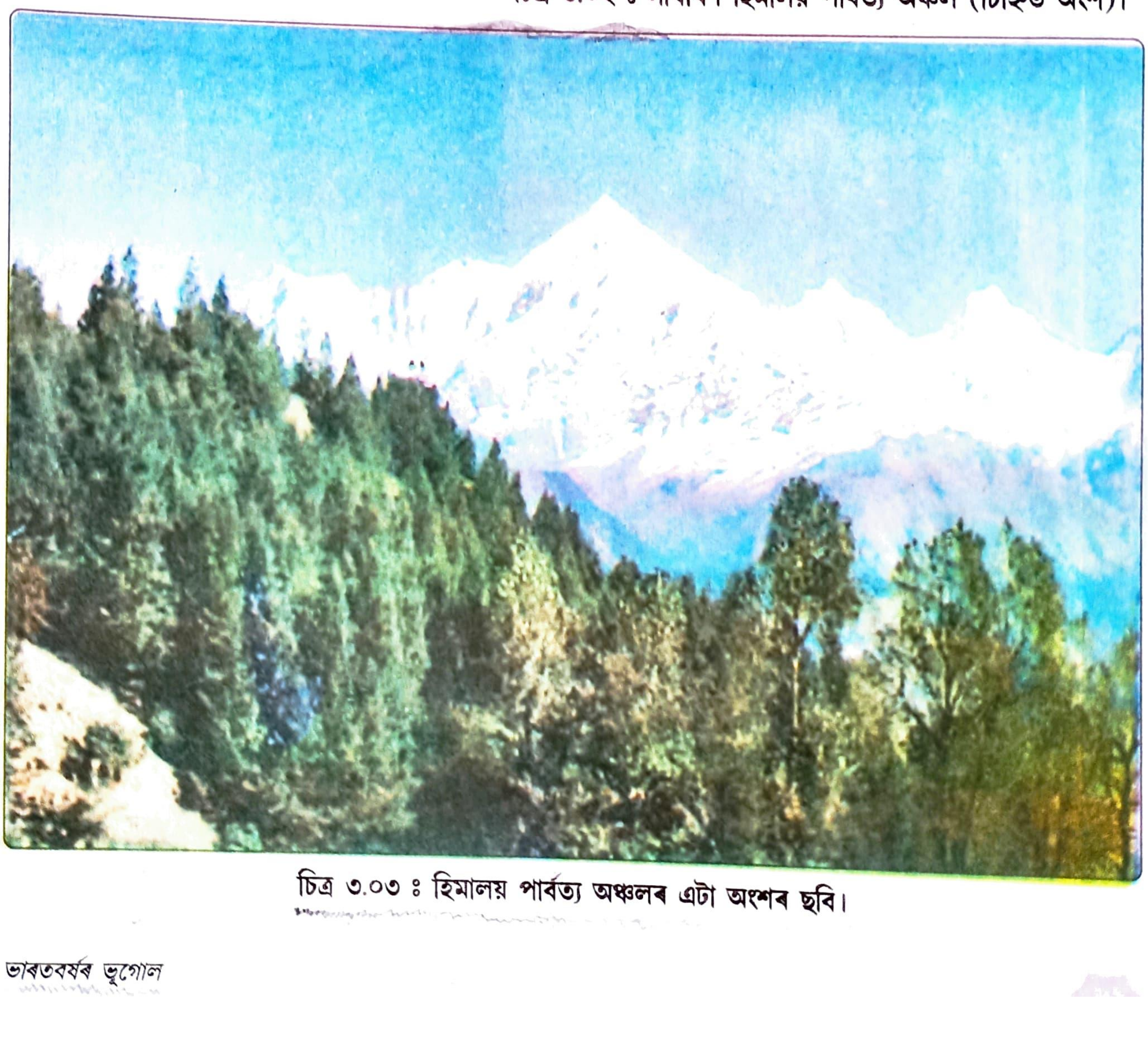

চিত্ৰ ৩.০৩ ঃ হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ এটা অংশৰ ছবি।

ঠাই আগুৰি আছে, বহু নিযুত বছৰৰ আগতে সেই ঠাইত এখন সাগৰ আছিল। এই সাগৰখনৰ নাম হৈছে টেথিছ সাগৰ। এই টেথিছ সাগৰৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণফালে দুটা পুৰণি ভূ-খণ্ড আছিল। উত্তৰৰ ভূ-খণ্ডক 'আঙ্গাৰালেণ্ড' আৰু দক্ষিণৰ ভূ-খণ্ডক গণ্ডোৱানালেণ্ড' বুলি জনা যায়। এই দুই ভূ-খণ্ডৰ পৰা ক্ষয়ীভূত গেদ আদি টেথিছ সাগৰৰ তলিত জমা হৈছিল। কালক্ৰমত গধুৰ হৈ অহা গেদবোৰৰ হেঁচাত টেথিছ সাগৰৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণে থকা ভূখণ্ড দুটা ক্ৰমে ওচৰ চাপি আহে। অৰ্থাৎ উত্তৰৰ ভূ-খণ্ডই দক্ষিণলৈ আৰু দক্ষিণৰ ভূখণ্ডই উত্তৰলৈ গতি কৰিবলৈ ধৰে। এইদৰে গতি কৰাৰ ফলত মাজৰ টেথিছ সাগৰত জমা হোৱা গেদবোৰ চেপা খাই ওপৰলৈ উঠি আহে আৰু পিছত কঠিন হৈ পৰ্বতৰ আকাৰ লয়। এই প্ৰক্ৰিয়াৰে হিমালয় পৰ্বতশ্ৰেণী সৃষ্টি হোৱা বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। চেপা খাই ওপৰলৈ উঠি অহা গেদবোৰে ঢৌৰ আকাৰ লৈ ভঙ্গিল পৰ্বতশ্ৰেণীৰ সৃষ্টি কৰে আৰু সেইবাবেই হিমালয় পৰ্বতশ্ৰেণীক ভঙ্গিল পৰ্বত বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে মনত ৰাখিবলগীয়া কথা যে হিমালয় পৰ্বতশ্ৰেণী একেবাৰতে সৃষ্টি হোৱা নাই। পৰ্বত গঠনকাৰী প্ৰক্ৰিয়াৰ কেইবাটাও পৰ্যায়ত হিমালয় পৰ্বতশ্ৰেণী গঠন হৈছে। সেই কাৰণেই ভূ-বিজ্ঞানীসকলে মত পোষণ কৰিছে যে প্ৰায় ৭ নিযুত বছৰ ধৰি চলি থকা গঠন প্ৰক্ৰিয়াৰ অন্ততহে হিমালয় পৰ্বতে ইয়াৰ বৰ্তমানৰ আকাৰ, আকৃতি আৰু উচ্চতা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। হিমালয় পৰ্বতমালা টাৰচিয়েৰি যুগৰ সহজে ক্ষয়প্ৰাপ্ত হোৱা কোমল শিলাৰে গঠিত। সেয়েহে ইয়াৰ পৰা ওলোৱা নদ-নদীবিলাকে অধিক পৰিমাণৰ গেদ কঢ়িয়াই আনে। হিমালয়ৰ উচ্চ শিখৰবোৰ বৰফেৰে আবৃত হৈ থাকে। এই বৰফৰ পৰা তুষাৰ নৈৰ সৃষ্টি হয়। হিমালয় অঞ্চলত এনেকুৱা অসংখ্য তুষাৰ নৈ দেখা যায়। বেছিভাগ তুষাৰ নৈৰ দৈৰ্ঘ্য ৩-৫ কিলোমিটাৰৰ ভিতৰত। এই তুষাৰ নৈবোৰেই হৈছে হিমালয় অঞ্চলৰ পৰা ওলোৱা নদ-নদীবিলাকৰ পানীৰ প্ৰধান উৎস। পূবা-পশ্চিমাকৈ প্ৰায় সমান্তৰালভাৱে হিমালয় পৰ্বতমালাক তিনিটা শাৰীত বিভক্ত কৰিব পাৰি, যেনে-উচ্চ হিমালয়, মধ্য হিমালয় আৰু শিৱালিক বা বহিঃহিমালয়। ইয়াৰে উচ্চ হিমালয় শ্ৰেণীটো একেবাৰে উত্তৰ অংশত পূবা-পশ্চিমাকৈ বিস্তৃত। বৰফেৰে আবৃত এই পৰ্বতশ্ৰেণীৰ উচ্চতা গড়ে প্ৰায় ৬,০০০ মিটাৰ। ই অতি থিয় যদিও উত্তৰলৈ ইয়াৰ ঢাল ক্ৰমে কমি গৈ অৱশেষত চীনদেশৰ তিব্বত মালভুমিৰ লগত মিলিত হৈছে। উচ্চ হিমালয়ৰ লগতে লাগি থকা দক্ষিণৰ পৰ্বতশ্ৰেণীটোৱেই হৈছে মধ্য হিমালয়। ইয়াৰ গড় উচ্চতা হৈছে ৪,০০০ মিটাৰ। ই বহলে ৬০-৮০ কিলোমিটাৰ। এই মধ্য হিমালয় পৰ্বতশ্ৰেণীৰ দক্ষিণলৈ লগতে লাগি আছে বহিঃহিমালয়। এই পৰ্বতশ্ৰেণী তুলনামুলকভাৱে চাপৰ আৰু ইয়াৰ গড় উচ্চতা ১,০০০ মিটাৰ। ই দক্ষিণৰফালে ক্ৰমশঃ চাপৰ হৈ গঙ্গা ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভুমিৰ লগত মিলিছে। প্ৰায় ১৫ কিলোমিটাৰৰ পৰা ৫০ কিলোমিটাৰ পৰ্যন্ত বহল এই বহিঃহিমালয় পৰ্বতশ্ৰেণীয়ে হিমালয়ৰ নামনি অঞ্চলকো সামৰি লৈছে। বহিঃহিমালয়ক ঠায়ে ঠায়ে শিৱালিক হিমালয় বুলিও জনা যায়।

উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ পূব আৰু দক্ষিণাংশত পৰ্বত পাহাৰে আগুৰি আছে। এই পাৰ্বত্য অঞ্চলটো হিমালয় পৰ্বতমালাৰ লগত সংলগ্ন হৈ আছে। সেয়েহে এই পাৰ্বত্য অঞ্চলটোকো

হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ লগত সামৰি ল'ব পাৰি।

(খ) উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চল ঃ

উত্তৰৰ হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চল আৰু দক্ষিণৰ মালভূমি অঞ্চলৰ মাজৰ বিশাল সমভূমি অঞ্চলেই হৈছে উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চল। এই সমভূমি অঞ্চলটো পূবে অসমৰ পৰা পশ্চিমে পাকিস্তানৰ সীমালৈকে প্ৰায় ২,৪০০ কিলোমিটাৰ বিস্তৃত। ইয়াক প্ৰধানকৈ সিন্ধু-গংগা-ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমি বুলি জনা যায়। এই সমভূমিৰ প্ৰস্থ ঠাই ভেদে বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। সিন্ধু-গঙ্গা সমভূমি অঞ্চলৰ প্ৰস্থ ২৪০ কিলোমিটাৰৰ পৰা ৩২০ কিলোমিটাৰ পৰ্যন্ত যদিও ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমিৰ প্ৰস্থ গড়ে মাত্ৰ ৮০ কিলোমিটাৰ। উত্তৰ ভাৰতৰ এই সমভূমি অঞ্চলটোৱে মুঠতে প্ৰায় ৭,০০,০০০ বৰ্গ কিলোমিটাৰ আগুৰি আছে।

দৰাচলতে পাঁচখন সৰু বৰ সমভূমিৰ সমষ্টিয়েই হৈছে উত্তৰ ভাৰতৰ বিস্তৃত সমভূমি অঞ্চলটো। এই পাঁচখন সমভূমি হৈছে— পশ্চিম সমভূমি, পঞ্জাব-হাৰিয়ানা সমভূমি, গঙ্গা সমভূমি, উত্তৰবঙ্গ সমভূমি আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমি। পঞ্জাব আৰু হাৰিয়ানাৰ খৰাং অঞ্চলক সামৰি লৈ পশ্চিম সমভূমি গঠন হৈছে। শতদ্ৰু (Sutlej), বিপাশা (Beas) আৰু ৰাবি (Ravi) নদীয়ে গঠন কৰা সমভূমিয়েই হৈছে পঞ্জাব-হাৰিয়ানা সমভূমি। গঙ্গা আৰু যমুনা নদীয়ে সৃষ্টি কৰা উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰ আৰু পশ্চিমবংশৰ সমতলভূমিক লৈ গঙ্গা সমভূমি গঠিত হৈছে। হিমালয়ৰ পৰা নামি অহা নদ-নদীয়ে উত্তৰবঙ্গ সমভূমিৰ সৃষ্টি কৰিছ। সেইদৰে ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু ইয়াৰ ভালেসংখ্যক উপনৈয়ে পলস জমা কৰি অসমৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমি গঠন কৰিছে।

হিমালয় অঞ্চলৰ পৰা বৈ অহা তিনিখন প্ৰধান নদী— সিন্ধু, গঙ্গা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু ইহঁতৰ অসংখ্য উপনৈয়ে উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চলটো গঠন কৰিছে। সিন্ধু নদীৰ উপনৈ বিশেষকৈ শতদ্ৰু, বিপাশা আৰু ৰাবি নদীয়ে কঢ়িয়াই অনা পলসুৱা গেদ পঞ্জাব আৰু হাৰিয়ানাৰ পূব অংশত জমা হৈ সাৰুৱা সমতলভূমি গঠিত হৈছে। এই সমভূমি দক্ষিণলৈ ঢাল খোৱা আৰু ইয়াৰ মাটি সাৰুৱা বাবে ইয়াত জনবসতি ঘন। এই সমভূমি অঞ্চলটোৱে ১.৭৫ লাখ বৰ্গ কিলোমিটাৰ আগুৰি আছে। আনহাতে হিমালয়ৰ পৰা উৎপত্তি হোৱা গঙ্গা নদী আৰু ইয়াৰ উপনৈসমূহে এক বৃহৎ সমভূমিৰ সৃষ্টি কৰিছে। গঙ্গা নদী উচ্চ হিমালয়ৰ গঙ্গোত্ৰী নামৰ হিমবাহ বা বৰফৰ নৈৰ পৰা ওলাই আহিছে। ই উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰ আৰু পশ্চিমবংগৰ মাজেৰে বৈ বাংলাদেশ পাইছে আৰু অৱশেষত বংগোপসাগৰত পৰিছেগৈ। হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চল এৰি গঙ্গাই উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰ আৰু পশ্চিমবংগৰ সমভূমিয়েদি বৈ আহোতে অলকানন্দা, যমুনা, ৰামগঙ্গা, গোমতি, ঘাগ্ৰা, গণ্ডক, সোণ, কুশী আদি উপনৈসমূহ ইয়াৰ লগ লাগিছে। গঙ্গা আৰু ইয়াৰ অসংখ্য উপনৈয়ে হিমালয় অঞ্চলৰ পৰা কঢ়িয়াই অনা বালি-বোকা জমা কৰি গঙ্গা সমভূমিৰ সৃষ্টি কৰিছে। এই সমভূমিয়ে উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰ আৰু পশ্চিমবংগৰ মুঠ ৩,৫৭,০০০ বৰ্গ কিলোমিটাৰ আগুৰি আছে। সাৰুৱা মাটি আৰু সুচল যাতায়ত ব্যৱস্থাৰ বাবে এই সমভূমি ঘন বসতিপূৰ্ণ আৰু কৃষিৰ ক্ষেত্ৰত আগবঢ়া।

হিমালয় অঞ্চলত উৎপত্তি হোৱা আন এখন প্ৰধান নদী ব্ৰহ্মপুত্ৰই ইয়াৰ উপনৈসমূহৰ সৈতে মিলিত হৈ অসমৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমি গঠন কৰিছে। ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদী চীনদেশৰ তিব্বত মালভূমিত থকা চেমা-য়ুংদুং নামৰ হিমবাহৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে। ভাৰতীয় ভূ-খণ্ডত প্ৰৱেশ কৰি এই নদী অৰুণাচল প্ৰদেশ আৰু অসম ৰাজ্যৰ মাজেৰে বৈ আহি বাংলাদেশত প্ৰৱেশ কৰিছে। পিছত ই গঙ্গাৰ লগ-লাগি বংগোপসাগৰত পৰিছেগৈ। অসমৰ মাজেদি বৈ যোৱা প্ৰায় ৭০০ কিলোমিটাৰ দৈৰ্ঘ্যৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ গতি পথছোৱাত উত্তৰ আৰু দক্ষিণৰ পৰা বৈ অহা ভালেকেইখন উপনৈ লগ লাগিছে। ইয়াৰ ভিতৰত উত্তৰপাৰৰ সোৱণশিৰি, জীয়াভৰালী, ধনশ্ৰী (উত্তৰ), পুঠিমাৰী, পাগ্‌লাদিয়া, মানাহ, চম্পাৱতী আদিয়েই প্ৰধান। দক্ষিণ পাৰৰ প্ৰধান উপনৈবিলাক হৈছে বুঢ়ীদিহিং, দিচাং দিখৌ, ধনশ্ৰী (দক্ষিণ), কপিলী আৰু কৃষ্ণাই। ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু ইয়াৰ উপনৈসমূহে বিশেষকৈ হিমালয় অঞ্চলৰ পৰা কঢ়িয়াই অনা বালি-বোকাৰ গেদ জমা হৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমিৰ সৃষ্টি হৈছে। গড়ে প্ৰায় ৮০ কিলোমিটাৰ প্ৰস্থবিশিষ্ট এই সমভূমি উত্তৰ-পূবৰ পৰা দক্ষিণ-পশ্চিমলৈ ঢাল খোৱা। নদী-গঠিত পলসুৱা মাটি আৰু সুচল ভূ-প্ৰকৃতিৰ বাবে এই সমভূমি অঞ্চল উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ ভিতৰতে তুলনামূলকভাৱে আগবঢ়া। ইয়াত জনবসতিও ঘন। কিন্তু বাৰিষা কালত এই সমভূমিৰ বহু ঠাই বানপানীৰ কবলত পৰে।

উত্তৰ ভাৰতৰ পলসুৱা সিন্ধু-গঙ্গা-ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমিৰ পশ্চিম অংশত ৰাজস্থানৰ শুকান সমভূমি অঞ্চলটো অৱস্থিত। এই অঞ্চলটো থৰ মৰুভূমিৰ অংশ। ইয়াৰ অধিকাংশ ঠাই শুকান আৰু বালিময়।

(গ) দাক্ষিণাত্য মালভূমি অঞ্চল ঃ

উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চলৰ দক্ষিণে আছে দাক্ষিণাত্য মালভূমি। ই আকৃতিত ত্ৰিভূজ এটাৰ দৰে। এই মালভূমি অঞ্চলটো পুৰণি কঠিন শিলাৰে গঠিত। ইয়াৰ উত্তৰৰ মালৱা মালভূমি আৰু বিন্ধ্য পৰ্বত আৰু উত্তৰ-পূবৰ ছোটানাগপুৰ মালভূমিক সামৰি লৈ এই বিস্তৃত মালভূমি অঞ্চলটো গঠিত হৈছে। বিন্ধ্য, সাতপুৰা, মহাদেৱ আৰু মহাকাল পৰ্বতে এই সমগ্ৰ মালভূমি অঞ্চলটোক উত্তৰ আৰু দক্ষিণ এই দুটা অংশত ভাগ কৰিছে। ইয়াৰে উত্তৰ অংশটোৰ বিস্তৃতি কম আৰু ইয়াৰ ভিতৰত মালৱা মালভূমি আৰু ছোটানাগপুৰ মালভূমি অৱস্থিত। কিন্তু দক্ষিণৰ অংশটো যথেষ্ট ডাঙৰ। এই অংশটো সাতপুৰা, মহাদেৱ আৰু মহাকাল পৰ্বতৰ পৰা দক্ষিণলৈ কুমাৰিকা পৰ্যন্ত বিস্তৃত। দক্ষিণৰ এই মালভূমি অঞ্চলটোৰ পশ্চিম সীমাত আছে পশ্চিমঘাট পৰ্বতশ্ৰেণী আৰু পূব সীমাত আছে পুৰ্বঘাট পৰ্বতশ্ৰেণী। দাক্ষিণাত্য মালভূমি পশ্চিমঘাট পৰ্বতৰ ফালে ক্ৰমে ওখ আৰু পুৰ্বঘাট পৰ্বতৰফালে চাপৰ আৰু এঢলীয়া। এই ঢাল অনুসৰি দক্ষিণ ভাৰতৰ প্ৰায় আটাইবোৰ নদী পশ্চিমৰ পৰা পূবলৈ বৈ গৈ বংগোপসাগৰত পৰিছে। এই নদীবিলাকৰ ভিতৰত মহানদী, গোদাবৰী, কৃষ্ণা, পেনাৰ আৰু কাবেৰীয়েই প্ৰধান। অৱশ্যে বিন্ধ্য আৰু সাতপুৰা পৰ্বতৰ মাজৰ অঞ্চলটো পূবৰ পৰা পশ্চিমলৈ ঢাল খোৱা। সেয়েহে এই অঞ্চলৰ মাজেৰে নৰ্মদা আৰু তাপ্তী নামৰ দুখন প্ৰধান নদী পশ্চিমলৈ বৈ গৈছে আৰু দুয়োখন নদীয়েই কাম্বে উপসাগৰত পৰিছে।

(ঘ) উপকূল অঞ্চল ঃ

দাক্ষিণাত্য মালভূমি অঞ্চলৰ পূব আৰু পশ্চিম সীমাত বংগোপসাগৰ আৰু আৰব সাগৰৰ পাৰে পাৰে ভাৰতৰ উপকূল অঞ্চল অৱস্থিত। সাগৰপৃষ্ঠৰ পৰা ইয়াৰ উচ্চতা ৩০ মিটাৰৰ পৰা ৫০ মিটাৰৰ ভিতৰত। ভাৰতৰ উপকূলীয় সমতল অঞ্চল দীঘল আৰু ঠেক। ইয়াক পূব আৰু পশ্চিম উপকূল হিচাপে দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। পূব উপকূল অঞ্চলটো এফালে বংগোপসাগৰ আৰু আনফালে পূৰ্বঘাট পৰ্বতশ্ৰেণীৰ মাজত অৱস্থিত। ই গংগা নদীৰ মোহনাৰ পৰা কুমাৰিকালৈকে বিস্তৃত। প্ৰায় ১,১০০ কিলোমিটাৰ দীঘল এই উপকূল অঞ্চলটো গড়ে ১২০ কিলোমিটাৰ বহল। ই দক্ষিণ ভাৰতৰ আটাইবিলাক প্ৰধান নদীয়ে সৃষ্টি কৰা সমভূমি আৰু ব-দ্বীপৰ দ্বাৰা গঠিত। সেয়েহে ই পশ্চিম উপকূলতকৈ বেছি বহল আৰু সাৰুৱা। এই উপকূলত চিল্‌কা, কোলাৰ আৰু পলিকট নামে তিনিটা হ্ৰদ আছে। পূব উপকূলটোৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণ অংশ দুটা বেলেগ বেলেগ নামেৰে পৰিচিত। কৃষ্ণা নদীৰ মোহনাৰ পৰা গংগা নদীৰ মোহনালৈকে ইয়াৰ উত্তৰৰ অংশটো 'উত্তৰ সৰকাৰ উপকূল' আৰু কৃষ্ণা মোহনাৰ পৰা কুমাৰিকালৈকে বিস্তৃত দক্ষিণৰ অংশটো 'কৰমণ্ডল উপকূল' নামে জনাজাত।

পশ্চিম উপকূল অঞ্চলটো আৰব সাগৰ আৰু পশ্চিমঘাট পৰ্বতৰ মাজত অৱস্থিত। ই উত্তৰে কাম্বে উপসাগৰৰ পৰা দক্ষিণে কুমাৰিকালৈ বিস্তৃত। এই উপকূল অঞ্চলটো দীঘল কিন্তু ঠেক। ইয়াৰ দৈৰ্ঘ্য প্ৰায় ১,৫০০ কিলোমিটাৰ আৰু প্ৰস্থ ১০ কিলোমিটাৰৰ পৰা ১৫ কিলোমিটাৰৰ ভিতৰত। পূব উপকূলৰ দৰে ইয়াৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণৰ অংশ দুটাৰ নামো বেলেগ বেলেগ। কাম্বে উপসাগৰ আৰু গোৱাৰ মাজত উত্তৰ অংশটোৰ নাম হৈছে 'কংকন উপকূল' আৰু গোৱাৰ পৰা কুমাৰিকালৈকে দক্ষিণৰ অংশটোৰ নাম হৈছে 'মালাবাৰ উপকূল'।

ওপৰত উল্লেখ কৰা চাৰিটা প্ৰধান ভূ-প্ৰাকৃতিক বিভাগৰ বাহিৰেও ভাৰতীয় দ্বীপসমূহক এটা সুকীয়া ভাগ হিচাপে ধৰিব পাৰি। ভাৰতীয় দ্বীপসমূহ দুটা গোট বা দ্বীপপুঞ্জত বিভক্ত। ইয়াৰে এটাক লাক্ষাদ্বীপপুঞ্জ আৰু আনটোক আন্দামান-নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জ নামেৰে জনা যায়। এই দুয়োটা দ্বীপপুঞ্জই ভাৰতৰ দুটা কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চল। লাক্ষা দ্বীপপুঞ্জ আৰু আন্দামান নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জৰ ৰাজধানী ক্ৰমে কাভাৰাট্টি আৰু পৰ্ট ব্লেয়াৰ। লাক্ষা দ্বীপপুঞ্জ মালাবৰ উপকূলৰ পশ্চিমে আৰবসাগৰত অৱস্থিত। এই দ্বীপপুঞ্জ লাক্ষাদ্বীপ, মিনিকয় আৰু আমিনদ্বীপ নামেৰে তিনিটা প্ৰধান দ্বীপেৰে গঠিত যদিও ই দৰাচলতে ২৫ টা সৰু-বৰ দ্বীপৰ সমষ্টি। এই দ্বীপসমূহৰ সাগৰপৃষ্ঠৰ পৰা গড় উচ্চতা হৈছে ৩-৫ মিটাৰ। কেন্দ্ৰীয় শাসিত ৰাজ্য হিচাপে লাক্ষা দ্বীপপুঞ্জৰ মাটিকালি ৩২ বৰ্গ কিলোমিটাৰ। আনহাতে আন্দামান-নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জ কৰমণ্ডল উপকূলৰ পৰা যথেষ্ট দূৰৈত বংগোপসাগৰত অৱস্থিত। আন্দামান অঞ্চলৰ ২০৪ টা আৰু নিকোবৰ অঞ্চলৰ ১১ টা সৰু-বৰ দ্বীপক লৈ মুঠ ২১৫ টা দ্বীপৰ সমষ্টিৰে গঠিত হৈছে আন্দামান-নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জ। এই দ্বীপপুঞ্জটো দীঘলে

প্ৰায় ৫৯০ কিলোমিটাৰ আৰু বহলে প্ৰায় ৫৮ কিলোমিটাৰ। ইয়াৰ মাটিকালি ৮,২৪৯ বৰ্গ কিলোমিটাৰ। সাগৰপৃষ্ঠৰ পৰা দ্বীপসমূহৰ উচ্চতা ৫ মিটাৰৰ বেছি নহয়। সাগৰীয় পৰিৱেশত অৱস্থিত হোৱাৰ বাবে এই দুয়োটা দ্বীপপুঞ্জৰে ভূ-প্ৰকৃতি, জলবায়ু, উদ্ভিদ, জনজীৱন আৰু আৰ্থসামাজিক অৱস্থা ভাৰতৰ বাকী ভূ-প্ৰাকৃতিক অঞ্চল কেইটাতকৈ কিছু বেলেগ।

৩.৪ জলবায়ু ঃ

ভাৰতবৰ্ষ এখন বিশাল দেশ। ইয়াৰ ভূ-প্ৰকৃতিও ভিন ভিন। দেশখনৰ অঞ্চলভেদে জলবায়ুৰ প্ৰধান উপাদান, যেনে— উত্তাপ, বায়ুৰ চাপ, বতাহ আৰু আৰ্দ্ৰতাৰ তাৰতম্য ঘটে। সেইবাবে এই দেশত নানা প্ৰকাৰৰ জলবায়ু অনুভূত হয়। প্ৰধানকৈ দেশখনৰ বিশালতা, বিষুবৰ পৰা দূৰত্ব আৰু মৌচুমী বায়ুৰ ওপৰতেই ইয়াৰ জলবায়ুৰ ভিন্নতা নিৰ্ভৰ কৰে। আমি আগতে পাই আহিছোঁ যে, ভাৰতৰ অক্ষাংশৰ বিস্তৃতি হৈছে ৮°৪´ ২৮´´ উত্তৰ অক্ষৰেখাৰ পৰা ৩৭°১৭´ ৫৩´´ উত্তৰ অক্ষৰেখালৈ। অক্ষাংশভেদে ঠাইসমূহৰ উত্তাপৰ তাৰতম্য ঘটাৰ বাবেই জলবায়ু বেলেগ বেলেগ হয়। ভাৰতৰ প্ৰায় সোঁমাজেদি যোৱা কৰ্কটক্ৰান্তিয়ে দেশখনক উত্তৰ আৰু দক্ষিণ দুটা অংশত ভাগ কৰিছে। ইয়াৰে উত্তৰ অংশটো সমমণ্ডলত আৰু দক্ষিণ অংশটো গ্ৰীষ্মমণ্ডলত পৰিছে। সেয়েহে সাধাৰণতে উত্তৰ ভাৰতৰ তুলনাত দক্ষিণ ভাৰতত গৰম বেছি।

ভাৰতৰ ভূখণ্ড পৰ্বত-পাহাৰ, মালভূমি, মৰুভূমি, সমভূমি আদি ভূ-প্ৰকৃতিৰে গঠিত। এনে ভূ-প্ৰকৃতিয়েই ঠাইবিলাকৰ মাজত উচ্চতাৰ পাৰ্থক্য আনি দিছে। একে অক্ষাংশত অৱস্থিত হ'লেও উচ্চতাৰ পাৰ্থক্যৰ বাবে ঠাইসমূহত উত্তাপ, বায়ুৰ চাপ, বৰষুণ আৰু আৰ্দ্ৰতাৰ পাৰিমাণ কম-বেছি হয়। ফলত জলবায়ুও বেলেগ বেলেগ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, একে অক্ষাংশত অৱস্থিত হ'লেও উচ্চতাৰ পাৰ্থক্যৰ বাবেই আগ্ৰা আৰু দাৰ্জিলিঙৰ জলবায়ুৰ মাজত যথেষ্ট প্ৰভেদ দেখা যায়। আনহাতে, হিমালয় পৰ্বতমালাই উত্তৰ দিশৰ পৰা অহা চেঁচা বতাহক বাধা দিয়াৰ বাবে উত্তৰ ভাৰতৰ জলবায়ু যিমান শীতল হ'ব লাগিছিল সিমান শীতল নহয়। আকৌ দক্ষিণ ভাৰত যদিও গ্ৰীষ্মমণ্ডলত পৰিছে তথাপি ইয়াৰ ভূ-প্ৰকৃতি মালভূমিয়ে নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ কাৰণে জলবায়ু কিছু পৰিমাণে মৃদু। সাগৰৰ সান্নিধ্যৰ বাবেও কোনো এখন ঠাইৰ জলবায়ু সমভাৱাপন্ন হ'ব পাৰে। এনে ঠাইত জাৰ-জহৰ তাৰতম্য বেছি নহয়। মুম্বাইৰ অৱস্থান সাগৰৰ পাৰত হোৱাৰ বাবেই ইয়াৰ জলবায়ু সমভাৱাপন্ন।

৩.৪.১ মৌচুমী বতাহ ঃ

ভাৰতৰ জলবায়ুত মৌচুমী বতাহৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট। বছৰৰ ভিন ভিন ঋতুত বিশেষকৈ গ্ৰীষ্ম আৰু শীতকালত মৌচুমী বতাহ বলে। গ্ৰীষ্মকালত দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমী বতাহ আৰু শীতকালত উত্তৰ-পূব মৌচুমী বতাহ প্ৰৱাহিত হয়। দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমী বতাহ আৰৱ সাগৰৰ ওপৰেদি প্ৰৱাহিত হৈ ভাৰতত সোমায়। এই বতাহ দক্ষিণ-পশ্চিম দিশৰ পৰা অহাৰ বাবে ইয়াক দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমী বতাহ বোলে। আৰৱ সাগৰৰ পৰা যথেষ্ট পৰিমাণে জলীয়া ভাপ কঢ়িয়াই অনা এই বতাহে প্ৰথমে পশ্চিমঘাট পৰ্বতত বাধা পায়। তেতিয়া ই

ওপৰলৈ উঠি শীতল হয় আৰু বৰষুণ দিয়ে। এইদৰে পশ্চিম উপকূল অঞ্চলৰ কংকন আৰু মালাৱাৰ উপকূলত বছৰি ৩০০ চেণ্টিমিটাৰতকৈ অধিক বৰষুণ হয়। এই বায়ুৰে এটা অংশ পশ্চিমঘাট পৰ্বত পাৰ হৈ বংগোপসাগৰৰ ফালে আগবাঢ়ে। বংগোপসাগৰৰ ওপৰেদি আহোঁতে পুনৰ অধিক জলীয় ভাপ আহৰণ কৰি ই অসম তথা উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলত প্ৰৱেশ কৰে। এই বতাহে মেঘালয় মালভূমিত বাধাপ্ৰাপ্ত হৈ প্ৰচুৰ বৰষুণ দিয়ে। এনেকৈয়ে মেঘালয়ৰ চেৰাপুঞ্জীত বছৰি প্ৰায় ১,২৫০ চেণ্টিমিটাৰ পৰ্যন্ত বৰষুণ হয়। এই দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমীৰ প্ৰভাৱতে অসম আৰু হিমালয়ৰ নামনি অঞ্চলত যথেষ্ট বৰষুণ হয়।

আনহতে, উত্তৰ-পূব মৌচুমী বতাহ শীতকালত বলে। এই বতাহ মধ্য এছিয়াৰ পৰা উত্তৰ-পূব দিশেৰে ভাৰতলৈ প্ৰৱাহিত হয় বাবে ইয়াক উত্তৰ-পূব মৌচুমী বতাহ বোলে। উত্তৰৰ হিমালয় পৰ্বতে এই চেঁচা বতাহ অহাত বাধা দিয়াৰ ফলত ভাৰতত প্ৰচণ্ড শীত অনুভৱ নহয়। ইয়াৰে এটা অংশ অৱশ্যে হিমালয় অঞ্চল পাৰ হৈ ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰে। স্থলভাগৰ পৰা অহা বাবে এই বতাহ শুকান। সেয়েহে ইয়াৰ ফলত বৰষুণ নহয়। কিন্তু, এই বতাহ বংগোপসাগৰৰ ওপৰেদি অগ্ৰসৰ হওঁতে ই কিছু জলীয় ভাপ আহৰণ কৰে। জলীয় ভাপযুক্ত এই বতাহ আহি যেতিয়া পূৰ্বঘাট পৰ্বতত ঠেকা খায় তেতিয়া ভাৰতৰ পূব উপকূলত বিশেষকৈ কৰমণ্ডল উপকূলত বৰষুণ হয়।

৩.৪.২ বৰষুণ ঃ

ভাৰতবৰ্ষৰ কৃষিৰ উন্নতিত মৌচুমী বতাহে প্ৰত্যক্ষভাৱে সহায় কৰি আহিছে। মৌচুমী বতাহৰ ফলত হোৱা বৰষুণৰ বাবে শস্যৰ উৎপাদন বৃদ্ধি হয় আৰু খেতি-বাতি ভাল হয়। অৱশ্যে এই ক্ষেত্ৰত উত্তৰ-পূব মৌচুমীতকৈ দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমীৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট বেছি। কাৰণ, দক্ষিণ-পশ্চিম মৌচুমীৰ বাবেই দেশখনত প্ৰচুৰ বৰষুণ হয়। কিন্তু মন কৰিবলগীয়া যে, এই বৰষুণৰ বিতৰণ ভাৰতৰ সকলো ঠাইতে একে নহয়।

ভাৰতৰ বাৰ্ষিক গড় বৰষুণৰ বিতৰণৰ মানচিত্ৰখনলৈ (চিত্ৰ ৩.০৪) লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ হিমালয়ৰ নামনি অংশ, মেঘালয় মালভূমিৰ দক্ষিণাংশ আৰু পশ্চিমঘাট পৰ্বতৰ পশ্চিম ঢালত অধিক বৰষুণ হয় (বাৰ্ষিক গড়ে ৩০০ চেণ্টিমিটাৰৰো অধিক)। অৰুণাচল প্ৰদেশৰ বহিঃহিমালয় অঞ্চলত বৰষুণ যথেষ্ট হোৱা দেখা যায়। এই অঞ্চলটোত বাৰ্ষিক গড় বৰষুণৰ পৰিমাণ ৪০০ চেণ্টিমিটাৰতকৈও বেছি। ইয়াৰ বিপৰীতে ৰাজস্থানৰ থৰ মৰুভূমি আৰু ইয়াৰ দাঁতি-কাষৰীয়া অঞ্চলত বছৰি গড়ে ৫০ চেণ্টিমিটাৰৰো কম বৰষুণ হয়। উল্লেখযোগ্য যে, থৰ মৰুভূমিৰ কোনো কোনো ঠাইত বৰষুণ নিচেই কম অৰ্থাৎ ২০ চেণ্টিমিটাৰৰো কম। ইয়াৰ উপৰি দাক্ষিণাত্য মালভূমিৰ উত্তৰ আৰু পশ্চিম অংশ আৰু গুজৰাট অঞ্চলতো বৰষুণ কম হয়। এই অঞ্চলত ৫০ চেণ্টিমিটাৰৰ পৰা ১০০ চেণ্টিমিটাৰৰ ভিতৰত বৰষুণ হয়। কিন্তু ব্ৰহ্মপুত্ৰ সমভূমিকে ধৰি উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চলত বৰষুণ মধ্যমীয়া। বাৰ্ষিক গড়ে ১০০ চেণ্টিমিটাৰৰ পৰা ২০০ চেণ্টিমিটাৰ পৰ্যন্ত এই অঞ্চলত বৰষুণ হয়।

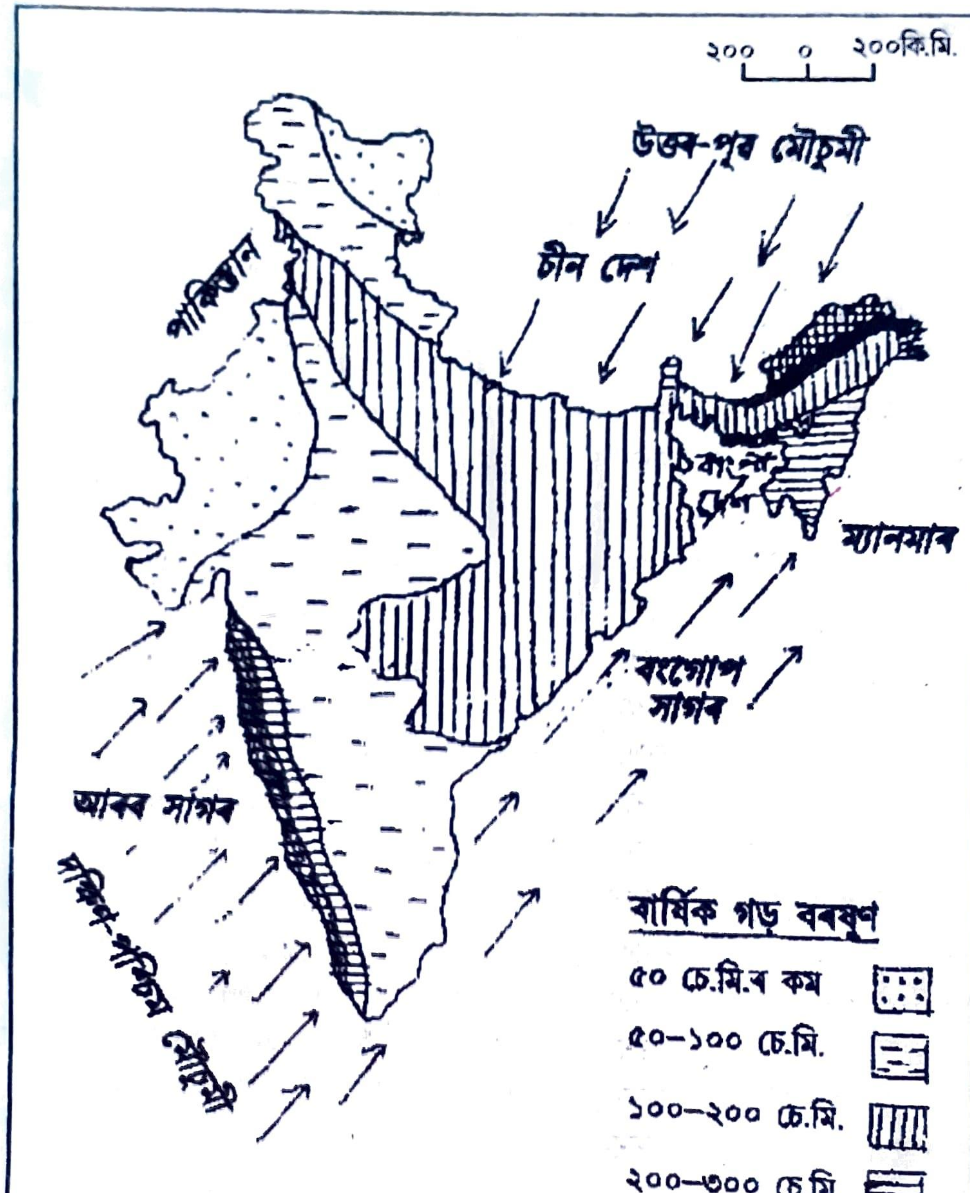

চিত্ৰ ৩.০৪ ঃ ভাৰতত বৰষুণৰ বিতৰণ

৩.৪.৩ ঋতু ঃ

উত্তাপ, বৰষুণ, বায়ুৰ চাপ, বতাহ আৰু আৰ্দ্ৰতা আদি বতৰৰ উপাদানৰ ধৰ্ম আৰু লক্ষণবোৰ বছৰটোৰ সকলো সময়তে একে নাথাকে। ইহঁতৰ মাত্ৰা তথা পৰিমাণ বছৰৰ বিভিন্ন সময়ত ভিন ভিন হোৱা দেখা যায়। এই ভিন্নতাৰ বাবে বছৰটোত কেইবাটাও ঋতু

অনুভূত হয়। ভাৰতত বছৰটোৰ ভিতৰত প্ৰধানকৈ চাৰিটা ঋতু অনুভূত হয় — (ক) শীতকাল (খ) প্ৰাক্ বৰ্ষাকাল (গ) বৰ্ষাকাল (ঘ) প্ৰাক্ শীতকাল। এই ঋতুকেইটাত হোৱা উত্তাপ আৰু বৰষুণৰ তাৰতম্য লক্ষ্য কৰিবলগীয়া। প্ৰাক্ শীতকালত বৰষুণৰ মাত্ৰা কমিবলৈ আৰম্ভ কৰে আৰু শীতৰ আগমন হয়। শীতকালত বৰষুণ তেনেই কম আৰু প্ৰচণ্ড শীত অনুভৱ হয়। প্ৰাক্ বৰ্ষাকালত উত্তাপ আৰু বৰষুণ দুয়োটাই ক্ৰমে বাঢ়িবলৈ আৰম্ভ কৰে। আনহাতে, বৰ্ষাকালত মৌচুমী বতাহৰ প্ৰভাৱত প্ৰচুৰ বৰষুণ হয় আৰু উত্তাপো বাঢ়ে। অৱশ্যে বৰষুণ বেছি হোৱা বাবে বৰ্ষাকালত উত্তাপ কিছু পৰিমাণে কমে। ভাৰতীয় বতৰ বিজ্ঞান সংস্থাৰ মতে বৰ্ষাকাল জুন মাহৰ পৰা ছেপ্টেম্বৰ মাহলৈ, প্ৰাক্ শীতকাল অক্টোবৰ মাহৰ পৰা ডিচেম্বৰ মাহৰ মাজভাগলৈ, শীতকাল ডিচেম্বৰৰ মাজভাগৰ পৰা মাৰ্চ মাহৰ মাজভাগলৈ আৰু প্ৰাক্ বৰ্ষাকাল মাৰ্চৰ মাজভাগৰ পৰা মে' মাহলৈ ধৰা হয়।

৩.৫ উদ্ভিদ ঃ

উদ্ভিদ প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ অন্যতম প্ৰধান উপাদান। ভালদৰে মন কৰিলে দেখা যায় যে ওখ গছ-গছনিৰপৰা আৰম্ভ কৰি চাপৰ ঘাঁহ-বন আৰু শেলুৱৈলৈকে আমাৰ পৰিবেশত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ উদ্ভিদ আছে। উদ্ভিদৰ এই আকাৰ-প্ৰকাৰ কিন্তু ঠাই বা অঞ্চলভেদে বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। ইয়াৰ কাৰণ কি বাৰু? আমি জানো যে ভূপৃষ্ঠৰ বিভিন্ন ভূ-প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশত ভিন ভিন জলবায়ু অনুভূত হয়। জলবায়ুৰ এনে বিভিন্নতাই মূলতঃ নানা প্ৰকাৰৰ মাটিৰ সৃষ্টি কৰে। আকৌ মাটিৰ গুণাগুণ অনুসৰি উদ্ভিদৰ প্ৰজাতি বেলেগ বেলেগ হয়। গতিকে থোৰতে ক'ব পাৰি যে উদ্ভিদৰ প্ৰকাৰ, বৃদ্ধি আৰু বিতৰণ প্ৰধানকৈ জলবায়ু, ভূ-প্ৰকৃতি আৰু মাটিৰ গুণাগুণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

ভাৰততো অঞ্চলভেদে ভূ-প্ৰকৃতি, জলবায়ু আৰু মাটি বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। সেয়েহে দেশখনৰ ভিতৰত উদ্ভিদৰ প্ৰকাৰ আৰু বিতৰণো বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। দেশখনৰ উদ্ভিদসমূহক সাধাৰণতে ছয় ভাগত ভগাব পাৰি ঃ চিৰ সেউজীয়া উদ্ভিদ, মৌচুমীয় উদ্ভিদ, কাঁইটীয়া মৰু উদ্ভিদ, তৃণজাতীয় উদ্ভিদ, ব-দ্বীপীয় উদ্ভিদ (Mangrove) আৰু পাৰ্বত্য উদ্ভিদ। তলত উদ্ভিদসমূহৰ চমু বিৱৰণ দিয়া হ'ল—

চিৰসেউজীয়া উদ্ভিদ ঃ যি অঞ্চলত বাৰ্ষিক বৰষুণৰ পৰিমাণ ২০০ চেণ্টিমিটাৰতকৈ অধিক আৰু বাৰ্ষিক গড় উত্তাপ ২৫° চেণ্টিগ্ৰেডৰ পৰা ২৭° চেণ্টিগ্ৰেড, তেনে অঞ্চলত চিৰসেউজীয়া উদ্ভিদ (Evergreen Vegetation) দেখা যায়। চিৰসেউজীয়া বননি সাধাৰণতে ওখ গছ-গছনিৰ সমষ্টি। এনে বনে ডাঠ অৰণ্য সৃষ্টি কৰিছে। ইয়াৰ গছবিলাক ৪৫ মিটাৰ পৰ্যন্ত ওখ হয়। ওখ গছৰ উপৰি, বেত, বাঁহ, ঢেকীয়া আৰু লতাজাতীয় চাপৰ উদ্ভিদো দেখা যায়। বছৰৰ কোনো ঋতুতে এইবিলাকৰ পাত নসৰে। সেয়েহে ইহঁতক চিৰসেউজীয়া উদ্ভিদ বোলে। এই অৰণ্যত শিশু, চন্দন, ৰবৰ আদি ভালেমান মূল্যৱান গছ পোৱা যায়। পশ্চিমঘাট পৰ্বতৰ পশ্চিম ঢাল, অৰুণাচল হিমালয়ৰ নামনিভাগ, উজনি অসম, মণিপুৰ আৰু মিজোৰামৰ পাৰ্বত্য অঞ্চল আৰু আন্দামান-নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জত এনে চিৰসেউজীয়া অৰণ্য দেখা যায়।

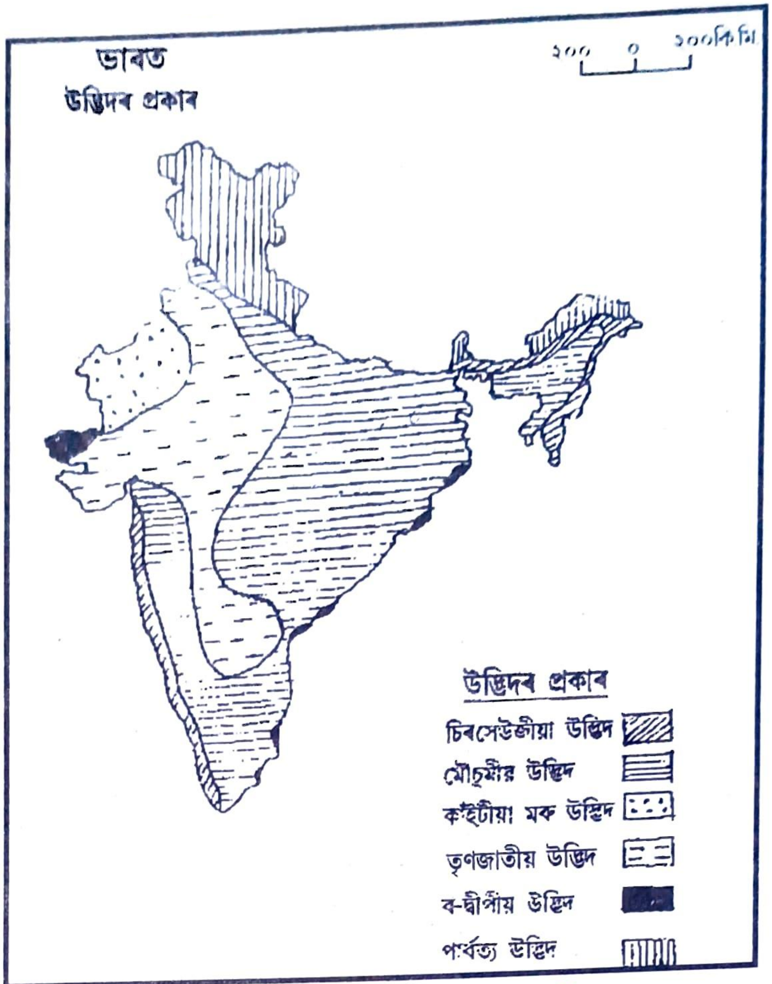

চিত্ৰ ৩.০৫ ঃ ভাৰতৰ উদ্ভিদৰ প্ৰকাৰ আৰু বিতৰণ

চিত্ৰ ৩.০৬ ঃ আন্দামানৰ চিৰসেউজীয়া অৰণ্য

মৌচুমীয় উদ্ভিদ ঃ মৌচুমীয় উদ্ভিদ (Monsoon Vegetations) ভাৰতৰ অধিকাংশ ঠাইত পোৱা যায়। বাৰ্ষিক ১০০ চেণ্টিমিটাৰৰ পৰা ২০০ চেণ্টিমিটাৰ বৰষুণ হোৱা আৰু গড়ে প্ৰায় ২৭° চেণ্টিগ্ৰেড উত্তাপযুক্ত অঞ্চলত এনেবিধ উদ্ভিদ দেখা যায়। মৌচুমী ঋতুত হোৱা বৰষুণৰ ওপৰত এই উদ্ভিদ নিৰ্ভৰশীল। মৌচুমী অঞ্চলত শীতকালত বৰষুণ কম হয় আৰু উত্তাপো কমি যায়। গতিকে মাটি শুকান হৈ পৰে। সেয়েহে শীতকালত সাধাৰণতে এই গছবিলাকৰ পাত সৰি যায়। শাল, চেগুন, শিৰিশ, শিশু, অৰ্জুন, শিমলু আৰু বিভিন্ন প্ৰজাতিৰ বাঁহ মৌচুমীয় অৰণ্যৰ প্ৰধান উদ্ভিদ। এই অৰণ্য অসম, পশ্চিমবংগ, বিহাৰ, উত্তৰ প্ৰদেশ, হিমাচল প্ৰদেশ আৰু হাৰিয়ানাৰ একাংশ, মধ্যপ্ৰদেশ, তামিলনাড়ু, পশ্চিমঘাট, পূৰ্বঘাট পৰ্বতকে ধৰি দাক্ষিণাত্য মালভূমিৰ পূব অংশ আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ ৰাজ্যকেইখনৰ সেমেকা অঞ্চলত পোৱা যায়। আন্দামান-নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জতো মৌচুমীয় উদ্ভিদ দেখা যায় (চিত্ৰ ৩.০৫)।

কাঁইটীয়া মৰু উদ্ভিদ ঃ সাধাৰণতে বছৰি ৫০ চেণ্টিমিটাৰতকৈ কম বৰষুণ হোৱা মৰুভূমি বা মৰুপ্ৰায় অঞ্চলত কাঁইটীয়া জোপোহা উদ্ভিদ (Dry Thorny Vegetations) জন্মে। এনে অঞ্চলত উত্তাপ বেছি আৰু ইয়াৰ মাটিভাগ বালিয়া। ইয়াত উদ্ভিদৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় পানীৰ অভাৱ। এনে অৱস্থাত বৰ্তি থাকিবলৈ উদ্ভিদৰ পাতবোৰ বহল নহৈ গোটা আৰু কাঁইটীয়া হয়। এই জাতীয় উদ্ভিদ বিশেষকৈ ৰাজস্থানৰ পশ্চিমাংশৰ থৰ মৰুভূমি আৰু পঞ্জাবৰ দক্ষিণ-পশ্চিম অঞ্চলত দেখা পোৱা যায়। একাচিয়া, বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ কেক্‌টাছ, খেজুৰ, বগৰী আদি মৰু অঞ্চলৰ প্ৰধান উদ্ভিদ।

তৃণজাতীয় উদ্ভিদ ঃ উত্তৰ আমেৰিকাৰ প্ৰেইৰী আৰু আফ্ৰিকা মহাদেশৰ ছাভানা তৃণভূমিৰ দৰে বিস্তৃত তৃণভূমি ভাৰতত অৱশ্যে পোৱা নাযায়। কিন্তু যিবিলাক অঞ্চলত বছৰি ৫০ চেণ্টিমিটাৰৰ পৰা ১০০ চেণ্টিমিটাৰ বৰষুণ হয় দেশখনৰ তেনে অঞ্চলবিলাকত তৃণজাতীয় উদ্ভিদ (Grassland Vegetations) দেখা যায়। এনে উদ্ভিদৰ ভিতৰত চাপৰ জোপোহা গছ, ঘাঁহ আৰু কাঁইটীয়া গছ-বনেই প্ৰধান। এই উদ্ভিদ প্ৰধানকৈ উত্তৰ ভাৰতৰ পঞ্জাব, ৰাজস্থানৰ পূব অংশ, উত্তৰ প্ৰদেশৰ সমতল ভাগৰ একাংশ আৰু দাক্ষিণাত্য মালভূমিৰ মাজভাগৰ অন্ধ্ৰপ্ৰদেশ, কৰ্ণাটক আৰু মহাৰাষ্ট্ৰৰ অংশ বিশেষত পোৱা যায়। তদুপৰি হিমালয়ৰ নামনিভাগৰ তৰাই অঞ্চলৰ সেমেকা পৰিৱেশতো নল, খাগৰি, ইকৰা আদি ঘাঁহজাতীয় উদ্ভিদ জন্মে। এই ঘাঁহবোৰ ২-৩ মিটাৰমান ওখ হয়। ইহঁতৰ মাজে মাজে অৱশ্যে খয়েৰ, শিমলু আদি গছো দেখা যায়।

ব-দ্বীপীয় উদ্ভিদ (Mangrove Vegetation) ঃ এইবিধ উদ্ভিদ প্ৰধানকৈ সমুদ্ৰৰ তীৰভূমিৰ ব-দ্বীপ অঞ্চলত পোৱা যায়। সাগৰৰ পানীৰ লৱণতা সত্বেও জোৱাৰৰ ফলত জমা হোৱা গেদ আৰু নদীয়ে জমা কৰা পলসুৱা মাটিৰ বাবেই উপকূল অঞ্চলৰ ঠাইবিশেষে এই উদ্ভিদ জন্মে। সাধাৰণতে মেনগ্ৰ'ভ (Mangrove) বোলা এই উদ্ভিদ প্ৰধানকৈ কচ্ছ্ উপসাগৰৰ উপকূল অঞ্চলত, গংগা-ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ ব-দ্বীপ অঞ্চলত অৰ্থাৎ সুন্দৰবনত আৰু মহানদী, গোদাবৰী, কৃষ্ণা, কাবেৰী নদীৰ ব-দ্বীপ অঞ্চলত পোৱা যায়। ব-দ্বীপীয় উদ্ভিদৰ ভিতৰত সুন্দৰী, তাল আৰু

নাৰিকল আদি গছেই প্ৰধান।

পাৰ্বত্য উদ্ভিদ (Mountain Vegetations) ঃ উদ্ভিদৰ প্ৰকাৰ আৰু বিতৰণত উচ্চতাৰ যথেষ্ট প্ৰভাৱ আছে। কিয়নো উচ্চতা আৰু পৰ্বত-পাহাৰৰ ঢাল অনুসৰি বৰষুণ, উত্তাপ আৰু মাটিৰ গুণাগুণৰ তাৰতম্য ঘটে। সেইবাবেই পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ বিভিন্ন উচ্চতাত বেলেগ বেলেগ ধৰণৰ উদ্ভিদ দেখা যায়। ভাৰতৰ হিমালয় অঞ্চলতো উচ্চতাভেদে বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ উদ্ভিদ পোৱা যায়।

বহিঃ হিমালয়ৰ শিৱালিক পৰ্বতকে ধৰি গড়ে ১,০০০ মিটাৰ উচ্চতাৰ চাপৰ পৰ্বতমালা ডাঠ মৌচুমীয় অৰণ্যৰে আবৃত। ইয়াত শাল গছকে ধৰি ভালেমান মূল্যৱান গছ আছে। এই অঞ্চলত বাঁহজাতীয় উদ্ভিদ বেছিকৈ দেখা যায়। ইয়াৰ ঠিক উত্তৰৰ ১,০০০ মিটাৰৰ পৰা ২,০০০ মিটাৰ উচ্চতাৰ পাৰ্বত্য অঞ্চলত বহল পাতৰ ওক আৰু সৰলজাতীয় চিৰসেউজীয়া উদ্ভিদ পোৱা যায়। উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ পাৰ্বত্য অঞ্চলত অৱশ্যে সৰল গছ বেছিকৈ দেখা যায়। তাৰোপৰি ১,৬০০ মিটাৰৰ পৰা ৩,০০০ মিটাৰ উচ্চতাত কাশ্মীৰ, হিমাচল প্ৰদেশ, উত্তৰাঞ্চল, দাৰ্জিলিং আৰু ছিকিম হিমালয় অঞ্চলত দেৱদাৰুকে ধৰি বিভিন্ন প্ৰজাতিৰ সৰল গছৰ অৰণ্য আছে। ইয়াতকৈ অধিক উচ্চতাৰ পাৰ্বত্য অঞ্চলত কেৱল আল্পীয় (Alpine) উদ্ভিদহে গজে।

উদ্ভিদ এবিধ মূল্যৱান প্ৰাকৃতিক সম্পদ। ভাৰতবৰ্ষ উদ্ভিদ আৰু অন্যান্য বনজ সম্পদত চহকী। ইয়াৰ অৰণ্যত পোৱা উদ্ভিদৰ ভিতৰত বহুতৰে ঔষধি মূল্যও আছে। প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষাৰ বাবে উদ্ভিদ অপৰিহাৰ্য। উদ্ভিদে মাটিত পানী আৱদ্ধ কৰি ৰাখে আৰু ভূমি ক্ষয় ৰোধ কৰে। উদ্ভিদৰ আৱৰণে মাটিৰ উৰ্বৰতা বৃদ্ধি কৰে। উদ্ভিদৰ আৱৰণ নোহোৱা হ'লে বহু ধৰণৰ পাৰিৱেশিক সমস্যাই গা কৰি উঠিব পাৰে।

গছ-গছনিকে ধৰি সৰু-বৰ সকলো ধৰণৰ উদ্ভিদে কোনো অঞ্চলৰ জৈৱ-বৈচিত্ৰ্য সংৰক্ষণত সহায় কৰে। ভাৰতৰ অৰণ্য অঞ্চলসমূহ জৈৱ বৈচিত্ৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত সম্পদশালী। এই অৰণ্যসমূহত নানা প্ৰকাৰৰ গছ-গছনি আৰু ঔষধি উদ্ভিদৰ উপৰি বিভিন্ন প্ৰজাতিৰ জীৱ-জন্তু আছে। উদ্ভিদ আৰু জীৱ-জন্তুৰ প্ৰজাতিৰ ভিন্নতাই জৈৱ-বৈচিত্ৰ্য সৃষ্টি কৰিছে আৰু সেয়েহে দেশৰ অৰণ্য অঞ্চলৰ উদ্ভিদ তথা গছ-গছনিসমূহ সংৰক্ষণৰ প্ৰয়োজন হৈছে। মূল্যবান অৰণ্য সম্পদৰ পৰা লাভ কৰা আৰ্থিক অৱদানৰ লগতে পৰিৱেশক সুৰক্ষা দিয়াৰ উদ্দেশ্যে দেশৰ অৰণ্যসমূহ সংৰক্ষণ কৰাৰ বাবে আমাৰ সকলোৰে দায়িত্ব আছে।

১.৬ জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধি আৰু বিতৰণ ঃ

জনসংখ্যাৰ ক্ষেত্ৰত চীন দেশৰ পিছতে ভাৰতৰ স্থান। ভাৰত পৃথিৱীৰ দ্বিতীয় জনবহুল দেশ। এই দেশৰ জনগাঁথনি মন কৰিবলগীয়া, কাৰণ ইয়াত বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ লোকৰ সংমিশ্ৰণ ঘটিছে। মূলতঃ অষ্ট্ৰ'-এছীয়, মংগোলীয়, আৰ্য আৰু দ্ৰাবিড়ীয় জনগোষ্ঠীৰ লোকে ভাৰতবৰ্ষত পুৰণি কালৰেপৰাই বসবাস কৰি আহিছে। নানা জাতি-উপজাতি, সম্প্ৰদায়, ভাষা-সংস্কৃতি আৰু ধৰ্মৰ লোকে এই দেশত একেলগে বাস কৰাৰ ফলস্বৰূপে তেওঁলোকৰ মাজত সামাজিক সম্পৰ্ক গঢ় লৈ উঠিছে। ভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সংমিশ্ৰণৰ ফলত গঢ়ি উঠা এনে সামাজিক সম্পৰ্কৰ বাবেই আজি এখন বৈচিত্ৰ্যময় বৃহৎ ভাৰতীয় সমাজ সৃষ্টি হৈছে।

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে জনসংখ্যাৰ হিচাপত পৃথিৱীৰ ভিতৰতে ভাৰতবৰ্ষ এখন দ্বিতীয় জনবহুল দেশ। লোকপিয়ল মতে, ২০১১ চনত ভাৰতৰ জনসংখ্যা হৈছে ১,২১০,৭২৬,৯৩২ জন। এই জনসংখ্যা পৃথিৱীৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ প্ৰায় ১৭.৫ শতাংশ। বিশেষভাৱে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হৈছে যে ভাৰতৰ মাটিকালি পৃথিৱীৰ মুঠ মাটিকালিৰ মাত্ৰ ২.৪ শতাংশ, কিন্তু ইয়াত বাস কৰে পৃথিৱীৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ প্ৰায় ১৭.৫ শতাংশ লোকে। ইয়াৰ বিপৰীতে পৃথিৱীৰ ৭.২ শতাংশ মাটিকালিৰে আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰত কেৱল পৃথিৱীৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ ৪.৫ শতাংশ লোকে বসবাস কৰে।

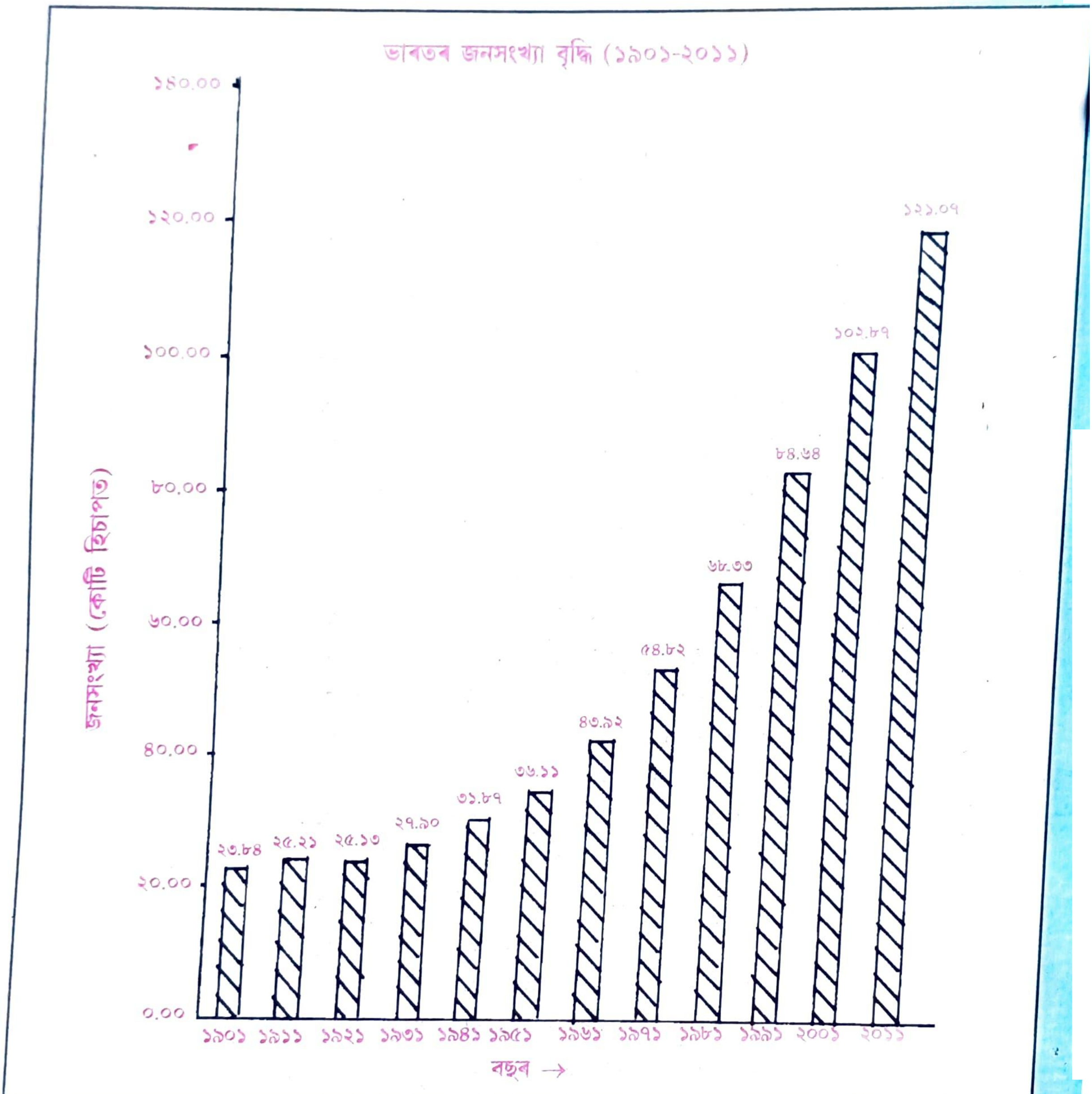

চিত্ৰ ৩.০৭ ঃ ভাৰতৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধি (১৯০১-২০১১)

জনসংখ্যা পৰিবৰ্তনশীল। সময়ৰ লগে লগে জনসংখ্যাৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধি হৈ থাকে। ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰো পৰিবৰ্তন হ'ব লাগিছে। যোৱা কুৰি শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ পৰা চলিত শতিকাৰ ২০১১ চনলৈকে ভাৰতৰ জনসংখ্যা বহুগুণে বৃদ্ধি পাইছে। চিত্ৰ ৩.০৭ আৰু তালিকা ৩.১ত ভাৰতৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ তথ্য দিয়া হৈছে। তথ্যসমূহৰ পৰা দেখা গৈছে যে ১৯০১ চনত ভাৰতৰ জনসংখ্যা আছিল ২৩.৮৪ কোটি। এই জনসংখ্যা দ্ৰুতগতিৰে বৃদ্ধি হৈ ২০১১ চনত হ'লগৈ ১২১ কোটি। অৱশ্যে তালিকা ৩.১ৰ পৰা দেখা গৈছে যে কেৱল ১৯১১-২১ চনৰ দশকটোৰ ভিতৰত জনসংখ্যা বৃদ্ধি হোৱাৰ বিপৰীতে জনসংখ্যা সামান্যভাৱে হ্ৰাস পাইছিল। ১৯৩১ চনৰ পৰা পুনৰ দেশৰ জনসংখ্যা ক্ৰমাগতভাৱে বৃদ্ধি হৈছে। তালিকা ৩.১ত উল্লেখ কৰা মতে, ১৯০১ চনৰপৰা ১৯১১ চনৰ ভিতৰত দেশত মুঠ ১.৩৭ কোটি জনসংখ্যা বৃদ্ধি পাইছে। এই বৃদ্ধি প্ৰতিটো দশকত চকুত লগাকৈ ঘটিছে। উদাহৰণস্বৰূপে, ১৯৬১-৭১ দশকত ১০.৯০ কোটি জনসংখ্যা বৃদ্ধি হৈ ২০০১-১১ দশকটোত দেশত মুঠ ১৮.১৫ কোটি জনসংখ্যা যোগ হৈছে। প্ৰতিটো দশকত দেশৰ জনসংখ্যাৰ লগত বৃহৎসংখ্যক জনসংখ্যা যোগ হৈ থকা কথাটো অতি চিন্তনীয়। জনসংখ্যা অধিক মাত্ৰাত বৃদ্ধি হোৱাৰ লগে লগে জনসংখ্যাৰ ঘনত্বও বাঢ়ি যাব লাগিছে (তালিকা-৩.১)। ১৯০১ চনত দেশত জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব আছিল প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰত মাত্ৰ ৭৭জন। এই ঘনত্ব বাঢ়ি গৈ ১৯৭১ চনত হ'ল প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰত ১৭৭জন আৰু অতি সম্প্ৰতি ২০১১ চনত হ'লগৈ প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰত ৩৮২জন।

তালিকা ৩.১ ঃ ভাৰতৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধি (১৯০১-২০১১)

বছৰ	জনসংখ্যা (কোটি হিচাপত)	জনসংখ্যা বৃদ্ধি (+) বা হ্ৰাস (-) (কোটি হিচাপত)	জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব (জনসংখ্যা প্ৰতি বৰ্গ কিঃমিঃত)
১৯০১	২৩.৮৪	—	৭৭
১৯১১	২৫.২১	+১.৩৭	৮২
১৯২১	২৫.১৩	—০.০৮	৮১
১৯৩১	২৭.৯০	+২.৭৭	৯০
১৯৪১	৩১.৮৭	+৩.৯৭	১০৩
১৯৫১	৩৬.১১	+৪.২৪	১১৭
১৯৬১	৪৩.৯২	+৭.৮১	১৪২
১৯৭১	৫৪.৮২	+১০.৯০	১৭৭
১৯৮১	৬৮.৩৩	+১৩.৫১	২১৬
১৯৯১	৮৪.৬৪	+১৬.৩১	২৬৭
২০০১	১০২.৮৭	+১৮.২৩	৩২৫
২০১১	১২১.০৭	+১৮.১৫	৩৮২

ভাৰতৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ তথ্যসমূহৰ পৰা এই কথা পৰিষ্কাৰ হৈ পৰিছে যে দেশখনত অভাৱনীয়ভাৱে জনসংখ্যা বৃদ্ধি হৈ আছে আৰু ই দেশৰ এক জ্বলন্ত সমস্যাৰূপে দেখা দিছে। জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে জন্ম-মৃত্যুৰ হাৰ আৰু জনপ্ৰব্ৰজন। জন্মৰ হাৰ মৃত্যুৰ হাৰতকৈ বেছি হ'লে জনসংখ্যা বৃদ্ধি পায়। সেইদৰে দেশলৈ জনপ্ৰব্ৰজন হোৱাৰ ফলতো জনসংখ্যা বৃদ্ধি পায়। ভাৰতবৰ্ষত এই দুয়োটা কাৰণতে জনসংখ্যা অধিক হাৰত বৃদ্ধি পাব লাগিছে।

ভাৰতবৰ্ষৰ সকলো অঞ্চলতে জনসংখ্যা সমান নহয়। কোনো ঠাই বা অঞ্চলত জনবসতি ঘন অৰ্থাৎ জনসংখ্যা বেছি আৰু কোনো ঠাইত জনবসতি সেৰেঙা, অৰ্থাৎ জনসংখ্যা কম। এখন ঠাইত জনবসতি বেছি হ'লেই সেই ঠাইৰ জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব বেছি হয়। ঠিক সেইদৰে কোনো ঠাইত জনবসতি কম হ'লে সেই ঠাইৰ জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব কম হয়। ২০১১ চনৰ লোকপিয়ল মতে গড় হিচাপে ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব হৈছে প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰত ৩৮২জন অৰ্থাৎ প্ৰতি বৰ্গ কিলোমিটাৰ মাটিকালিত গড়ে ৩৮২জন লোকে বাস কৰে (তালিকা ৩.১)।

ভাৰতবৰ্ষৰ সকলো ঠাইতে জনবসতি সমান নহয় বাবে জনসংখ্যাৰ ঘনত্বৰো তাৰতম্য হোৱা দেখা যায়। এই কথাৰ পৰা বুজা যায় যে দেশৰ জনসংখ্যা সকলো ঠাইতে সমান নহয়। সাধাৰণতে যিবিলাক অঞ্চলৰ প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ অনুকূল নহয় অথবা অৰ্থনৈতিক অৱস্থা আৰু যাতায়াত ব্যৱস্থা উন্নত নহয় সেইবিলাক অঞ্চলতে জনবসতি সেৰেঙা হয়। ভাৰতৰ পশ্চিমাংশত অৱস্থিত ৰাজস্থানৰ খৰাং মৰুভূমি অঞ্চল বসবাসৰ অনুকূল নহয় বাবে তাত জনবসতি তেনেই সেৰেঙা। সেইদৰে উত্তৰৰ বৰফাবৃত হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চল আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ পশ্চিমঘাট পৰ্বতৰ মধ্য আৰু দক্ষিণাংশত প্ৰতিকূল প্ৰাকৃতিক অৱস্থাৰ কাৰণে জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব যথেষ্ট কম। কিন্তু ইয়াৰ বিপৰীতে সাৰুৱা সমতল অঞ্চলত প্ৰধানকৈ সুচল যাতায়াত ব্যৱস্থা আৰু কৃষিকাৰ্যৰ সুবিধাৰ বাবে জনবসতি ঘন। সেয়েহে গংগা-ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাকে ধৰি দেশৰ আন আন নদী উপত্যকাসমূহত স্বাভাৱিকতে জনসংখ্যাৰ ঘনত্ব বেছি। এই নদী উপত্যকাসমূহত বিশেষকৈ সাৰুৱা সমতলভূমি, উন্নত যাতায়াত ব্যৱস্থা আৰু অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ বাবে জনসাধাৰণৰ জীৱন ধাৰণ সুচল হৈ পৰিছে। এনেবোৰ কাৰণতে নদী উপত্যকাৰ সাৰুৱা সমভূমি অঞ্চলত অধিকসংখ্যক লোকে বসবাস কৰে আৰু ফলস্বৰূপে জনসংখ্যাৰ ঘনত্বও বাঢ়ি যায়। গাঁও আৰু চহৰ অঞ্চলতো জনসংখ্যাৰ বিতৰণৰ তাৰতম্য দেখা যায়। সাধাৰণতে গাঁও অঞ্চলতকৈ চহৰ অঞ্চলত জনসংখ্যা বেছি। সুচল যাতায়াত ব্যৱস্থা, ঔদ্যোগিক উন্নয়ন আৰু নগৰীকৰণৰ ফলত মানুহে অধিক সা-সুবিধা লাভ কৰিব পাৰে বাবেই নগৰ আৰু চহৰ অঞ্চলত স্বাভাৱিকতে জনবসতি অতি ঘন হয়।

দেশৰ অঞ্চলভেদে জনসংখ্যাৰ বিতৰণ ভিন ভিন হোৱাৰ লগতে ৰাজ্যসমূহতো জনসংখ্যাৰ তাৰতম্য দেখা যায়। ভাৰতবৰ্ষৰ ৰাজ্যসমূহৰ জনসংখ্যাৰ হিচাপ তালিকা ৩.২ত দিয়া হৈছে। তালিকাখনৰ পৰা দেখা গৈছে যে উত্তৰ প্ৰদেশ ৰাজ্যখন ১৯,৯৮,১২,৩৪১ জনসংখ্যাৰে দেশৰ ভিতৰত আটাইতকৈ জনবহুল ৰাজ্য হিচাপে পৰিগণিত হৈছে আৰু এই

ৰাজ্যখনে ভাৰতৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ ১৬.৪৯ শতাংশ জনসংখ্যা বহন কৰিছে। উত্তৰ প্ৰদেশৰ পিছতে মহাৰাষ্ট্ৰ আৰু বিহাৰে জনসংখ্যাৰ হিচাপত ক্ৰমে দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় জনবহুল ৰাজ্য ৰূপে স্থান লাভ কৰিছে। দেশৰ জনসংখ্যাৰ ০.০১ শতাংশ লোকে অৰ্থাৎ ৬৪,৪৭৩ জন লোকে বাস কৰা লাক্ষাদ্বীপ ৰাজ্যখন হৈছে ভাৰতৰ আটাইতকৈ কম জনসংখ্যাৰ ৰাজ্য। জনসংখ্যাৰ হিচাপত অসম ৰাজ্যই দেশৰ ২.৫৮ শতাংশ জনসংখ্যা অৰ্থাৎ ৩,১২,০৫,৫৭৬ জন লোকৰ বাসস্থান হিচাপে চতুৰ্দশ স্থান অধিকাৰ কৰিছে (তালিকা ৩.২)।

তালিকা ৩.২ ঃ ভাৰতবৰ্ষৰ ৰাজ্যসমূহৰ জনসংখ্যা (২০১১)

জনসংখ্যাৰ হিচাবত স্থান	ৰাজ্য/কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চল	জনসংখ্যা	ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ শতাংশ
১	উত্তৰ প্ৰদেশ	১৯,৯৮,১২,৩৪১	১৬.৪৯
২	মহাৰাষ্ট্ৰ	১১,২৩,৭৪,৩৩৩	৯.২৯
৩	বিহাৰ	১০,৪০,৯৯,৪৫২	৮.৫৮
৪	পশ্চিমবংগ	৯,১২,৭৬,১১৫	৭.৫৫
৫	অন্ধ্ৰপ্ৰদেশ	৮,৪৫,৮০,৭৭৭	৭.০০
৬	মধ্যপ্ৰদেশ	৭,২৬,২৬,৮০৯	৬.০০
৭	তামিলনাডু	৭,২১,৪৭,০৩০	৫.৯৬
৮	ৰাজস্থান	৬,৮৫,৪৮,৪৩৭	৫.৬৭
৯	কৰ্ণাটক	৬,১০,৯৫,২৯৭	৫.০৫
১০	গুজৰাট	৬,০৪,৩৯,৬৯২	৪.৯৯
১১	উৰিষ্যা	৪,১৯,৭৪,২১৮	৩.৪৭
১২	কেৰেলা	৩,৩৪,০৬,০৬১	২.৭৬
১৩	ঝাৰখণ্ড	৩,২৯,৮৮,১৩৪	২.৭২
১৪	অসম	৩,১২,০৫,৫৭৬	২.৫৮
১৫	পঞ্জাব	২,৭৭,৪৩,৩৩৮	২.২৯
১৬	ছত্তিশগড়	২,৫৫,৪৫,১৯৮	২.১১
১৭	হাৰিয়ানা	২,৫৩,৫১,৪৬২	২.০৯
১৮	দিল্লী	১,৬৭,৮৭,৯৪১	১.৩৮
১৯	জম্মু আৰু কাশ্মীৰ	১,২৫,৪১,৩০২	১.০৪
২০	উত্তৰাখণ্ড	১,০০,৮৬,২৯২	০.৮৪
২১	হিমাচল প্ৰদেশ	৬৮,৬৪,৬০২	০.৫৭

২২	ত্ৰিপুৰা	৩৬,৭৩,৯১৭	০.৩০
২৩	মেঘালয়	২৯,৬৬,৮৮৯	০.২৪
২৪	মণিপুৰ	২৫,৭০,৩৯০	০.২২
২৫	নগালেণ্ড	১৯,৭৮,৫০২	০.১৬
২৬	গোৱা	১৪,৫৮,৫৪৫	০.১২
২৭	অৰুণাচল প্ৰদেশ	১৩,৮৩,৭২৭	০.১১
২৮	পণ্ডিচেৰী	১২,৪৭,৯৫৩	০.১০
২৯	মিজোৰাম	১০,৯৭,২০৬	০.০৯
৩০	চণ্ডীগড়	১০,৫৫,৪৫০	০.০৯
৩১	ছিকিম	৬,১০,৫৭৭	০.০৫
৩২	আন্দামান আৰু নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জ	৩,৮০,৫৮১	০.০৩
৩৩	দাদ্ৰা আৰু নগৰ হাভেলী	৩,৪৩,৭০৯	০.০৩
৩৪	দমন আৰু ডিউ	২,৪৩,২৪৭	০.০২
৩৫	লাক্ষাদ্বীপ	৬৪,৪৭৩	০.০১

বিঃদ্রঃ বৰ্তমানৰ তেলেঙ্গনা ৰাজ্যখন ২০১১ চনত গঠন হোৱা নাছিল বাবে ২০১১ চনৰ লোকপিয়লত উল্লেখ কৰা নাই।

৩.৭ জনপ্ৰব্ৰজন (Migration) ঃ

মানুহে স্থায়ী বা অস্থায়ীভাৱে বাসস্থান সলাই এঠাইৰ পৰা আন এঠাইলৈ গমন কৰাকে জনপ্ৰব্ৰজন বোলা হয়। সাধাৰণতে সম্পদ-অভাৱী (resource poor) অঞ্চলৰ পৰা সম্পদশালী (resource rich) অঞ্চললৈ প্ৰব্ৰজন ঘটে। অৰ্থাৎ যি অঞ্চলত সম্পদৰ অভাৱ অথবা নাটনি হয়, তেনে অঞ্চলৰ পৰা সম্পদত চহকী অঞ্চললৈ মানুহৰ প্ৰব্ৰজন ঘটে। জনপ্ৰব্ৰজন কেতিয়াবা দেশৰ ভিতৰতে এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ আৰু কেতিয়াবা এখন দেশৰ পৰা আন এখন দেশলৈ সংঘটিত হয়। দেশৰ ভিতৰতে হোৱা প্ৰব্ৰজনক আভ্যন্তৰীণ প্ৰব্ৰজন (internal migration) আৰু কোনো দেশৰ পৰা আন এখন দেশলৈ হোৱা প্ৰব্ৰজনক বাহ্যিক প্ৰব্ৰজন (external migration) বুলি কোৱা হয় (চিত্ৰ ৩.০৮)।

ভাৰতত সংঘটিত হোৱা আভ্যন্তৰীণ প্ৰব্ৰজনক আন্তঃৰাজ্যিক প্ৰব্ৰজন (inter-state nigration) আৰু ৰাজ্যৰ আভ্যন্তৰীণ প্ৰব্ৰজন (intra-state migration) হিচাপে ভাগ চৰিব পাৰি। আন্তঃৰাজ্যিক প্ৰব্ৰজন দেশখনৰ ৰাজ্যবিলাকৰ মাজত হয়। সেইদৰে ৰাজ্যৰ াভ্যন্তৰীণ প্ৰব্ৰজন কোনো ৰাজ্যৰ ভিতৰতে জিলাসমূহ বা অঞ্চলসমূহৰ মাজত সংঘটিত য়। আনহাতে, ভাৰতবৰ্ষ আৰু অন্য দেশ বিলাকৰ মাজত হোৱা জনপ্ৰব্ৰজনক বাহ্যিক ব্ৰজন বুলি কোৱা হয়। এই প্ৰকাৰৰ প্ৰব্ৰজনক আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰব্ৰজন বুলিও জনা যায়।

উদাহৰণস্বৰূপে ভাৰতবৰ্ষ আৰু ইয়াৰ চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ মাজত হোৱা প্ৰব্ৰজনক বাহ্যিক বা আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰব্ৰজন বুলি কোৱা হয়।

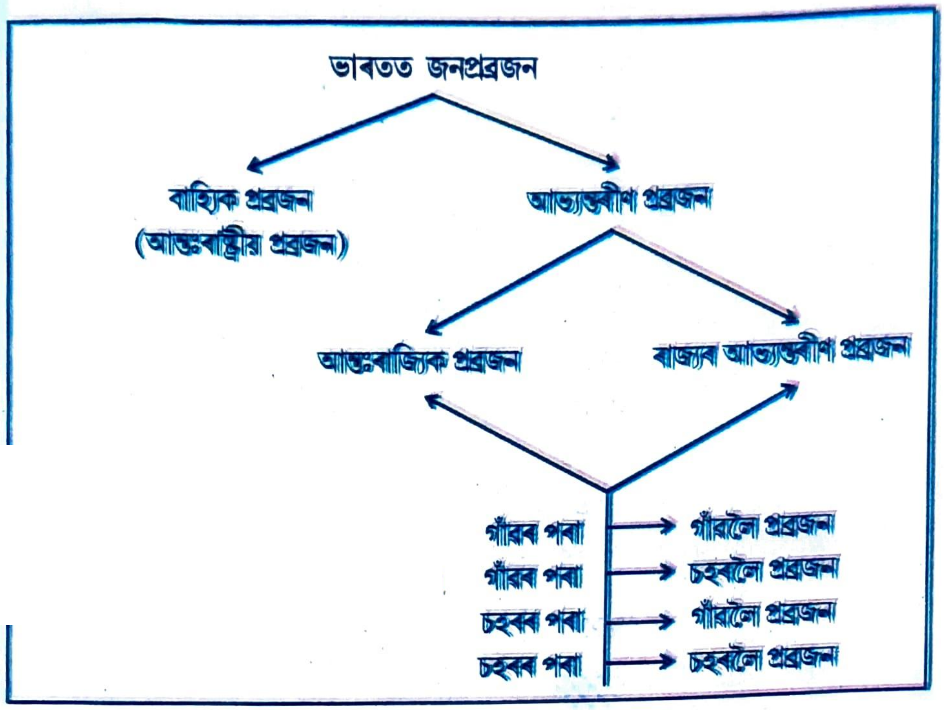

চিত্ৰ ৩.০৮ ঃ ভাৰতৰ জনপ্ৰব্ৰজনৰ প্ৰকাৰ

ঐতিহাসিক কালৰে পৰা ভাৰতলৈ বা ভাৰতত জনপ্ৰব্ৰজন হৈ আছে। মূলতঃ অষ্ট্ৰ'-এছীয়, মংগোলীয়, আৰ্য আৰু দ্ৰাবিড় জনগোষ্ঠীৰ লোকসকল পুৰণি কালৰ বিভিন্ন সময়ত প্ৰব্ৰজন কৰি ভাৰতবৰ্ষলৈ আহিছিল। বৰ্তমান সময়তো দেখা গৈছে যে ভাৰতত প্ৰব্ৰজনকাৰীৰ সংখ্যা ক্ৰমে বৃদ্ধি পাব লাগিছে। ভাৰতীয় লোক পিয়লৰ তথ্য মতে 'জন্মস্থানৰ ভিত্তিত' ১৯৬১ চনত দেশখনত প্ৰায় ১৪৪ নিযুত প্ৰব্ৰজনকাৰী আছিল। কিন্তু ১৯৯১ চনত দেশত প্ৰব্ৰজনকাৰীৰ সংখ্যা প্ৰায় ২৩০ নিযুতলৈ বৃদ্ধি হয়। ইয়াৰ পৰৱৰ্তী সময়ত ২০০১ চনত ভাৰতত প্ৰব্ৰজনকাৰীৰ সংখ্যা হয় প্ৰায় ৩০৭ নিযুত (তালিকা ৩.৩)। তালিকাখনত উল্লেখ কৰা তথ্য অনুসৰি ভাৰতত প্ৰব্ৰজনকাৰীৰ সংখ্যা ১৯৯১-২০০১ দশকত বৃদ্ধি পাইছে। সেইদৰে জিলাৰ ভিতৰত, জিলাৰ পৰা জিলালৈ আৰু ৰাজ্যৰ পৰা ৰাজ্যলৈ প্ৰব্ৰজনকাৰীৰ সংখ্যাও বাঢ়ি গৈছে। কিন্তু মন কৰিবলগীয়া যে বিদেশী প্ৰব্ৰজনকাৰীৰ সংখ্যা যোৱা ১৯৯১-২০০১ দশকত সামান্য হ্ৰাস পাইছে। ইয়াৰ সম্ভাব্য কাৰণ এয়ে যে দেশত আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় জনপ্ৰব্ৰজনৰ মাত্ৰা কিছু পৰিমাণে হ্ৰাস পাইছে আৰু বৃদ্ধ বয়সৰ বাবে কিছুসংখ্যক প্ৰব্ৰজনকাৰীৰ ইতিমধ্যে মৃত্যু হৈছে।

আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে দেশৰ আভ্যন্তৰীণ প্ৰব্ৰজন দুই প্ৰকাৰৰ— আন্তঃৰাজ্যিক প্ৰব্ৰজন আৰু ৰাজ্যৰ ভিতৰতে হোৱা প্ৰব্ৰজন (চিত্ৰ ৩.০৮)। এই দুই প্ৰকাৰৰ প্ৰব্ৰজনৰ ক্ষেত্ৰত চাৰিটা প্ৰব্ৰজন সোঁত চিনাক্ত কৰা হৈছে, যেনে— গাঁৱৰ পৰা গাঁৱলৈ, গাঁৱৰপৰা চহৰলৈ, চহৰৰ

পৰা গাঁৱলৈ আৰু চহৰৰ পৰা চহৰলৈ হোৱা জনপ্ৰব্ৰজন। দেশৰ সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ বৈষম্য, ভূমিৰ ওপৰত জনসংখ্যাৰ বৰ্ধিত হেঁচা, কৰ্মসংস্থানৰ সুযোগ-সুবিধা, শিক্ষাৰ প্ৰসাৰ, বিবাহ আদি কাৰকবোৰে জনপ্ৰব্ৰজন প্ৰক্ৰিয়াক উদ্‌গনি দিছে।

দেশৰ আভ্যন্তৰীণ প্ৰব্ৰজনতকৈ আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰব্ৰজনৰ গুৰুত্ব অধিক। ভাৰতলৈ বিশেষকৈ ইয়াৰ চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ পৰা ভালেসংখ্যক প্ৰব্ৰজনকাৰীৰ সোঁত বৈছে। ১৯৪৭ চনত দেশ বিভাজন হোৱাৰ সময়ছোৱাত আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত ১৯৭১ চনত ভাৰত-বাংলাদেশ যুদ্ধৰ সময়ৰ পৰা বৰ্তমান সময়লৈকে বিভিন্ন মাত্ৰাত এই প্ৰব্ৰজন অব্যাহত আছে। ভাৰতীয় লোকপিয়লৰ ২০০১ চনৰ তথ্য মতে 'প্ৰব্ৰজনকাৰীয়ে এৰি অহা শেহতীয়া বাসস্থান'ৰ ভিত্তিত (by last residence) ভাৰতৰ আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সীমা অতিক্ৰম কৰি চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ পৰা প্ৰায় ৫.১ নিযুত প্ৰব্ৰজনকাৰী ভাৰতলৈ আহিছিল। ভাৰতৰ চুবুৰীয়া দেশবোৰৰ পৰা হোৱা প্ৰব্ৰজনলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে বাংলাদেশৰ পৰা প্ৰায় ৩ নিযুত, পাকিস্তানৰ পৰা প্ৰায় ০.৯ নিযুত, নেপালৰ পৰা প্ৰায় ০.৫ নিযুত আৰু শ্ৰীলংকাৰ পৰা প্ৰায় ০.১ নিযুত প্ৰব্ৰজনকাৰী ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰিছিল। মূলতঃ ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক, সামাজিক আৰু শৈক্ষিক কাৰণত চুবুৰীয়া দেশসমূহৰ পৰা ভাৰতলৈ জনপ্ৰব্ৰজন হৈছে।

তালিকা ৩.৩ ঃ ভাৰতবৰ্ষৰ জনপ্ৰব্ৰজনৰ তথ্য (১৯৯১—২০০১)

জনসংখ্যা (নিযুত হিচাবত)	১৯৯১ (জম্মু-কাশ্মীৰক বাদ দি)	২০০১ (জম্মু-কাশ্মীৰক ধৰি)
(১) ভাৰতৰ মুঠ জনসংখ্যা	৮৩৮.৫	১,০২৮.৬
(২) মুঠ প্ৰব্ৰজনকাৰী (জন্মস্থানৰ ভিত্তিত)	২২৯.৮	৩০৭.১
(ক) জিলাৰ ভিতৰত	১৩৬.২	১৮১.৮
(খ) জিলাৰ পৰা জিলালৈ	৫৯.৪	৭৬.৮
(গ) ৰাজ্যৰ পৰা ৰাজ্যলৈ	২৭.৩	৪২.৩
(ঘ) বিদেশৰ পৰা	৬.৯	৬.১

উৎস ঃ ভাৰতীয় লোকপিয়ল-২০০১

প্ৰব্ৰজনৰ প্ৰভাৱ সুদূৰপ্ৰসাৰী। প্ৰব্ৰজন বিশেষকৈ আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰব্ৰজন ভাৰতবৰ্ষৰ এটা অন্যতম প্ৰধান সমস্যাৰূপে পৰিগণিত হৈছে। প্ৰব্ৰজনৰ ফলত দেশৰ সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, পাৰিৱেশিক আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰসমূহলৈ কিছুমান তাৎপৰ্যপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন আহিছে। প্ৰব্ৰজনৰ কেইটামান বিশেষ প্ৰভাৱ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

(ক) প্ৰব্ৰজনৰ ফলত দেশৰ জাতি, ধৰ্ম আৰু ভাষাৰ ভিন্নতা বাঢ়িছে আৰু ফলত বাৰেবৰণীয়া সংস্কৃতি গঢ় লৈ উঠিছে।

(খ) প্ৰব্ৰজনৰ ফলত দেশৰ অৰ্থনৈতিক খণ্ডৰ পৰিৱৰ্তন হৈছে আৰু বেপাৰ-বাণিজ্যৰ প্ৰসাৰ ঘটিছে।

(গ) প্ৰব্ৰজনে দেশৰ তথা ইয়াৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ জনগাঁথনি সলনি কৰিছে। প্ৰব্ৰজনৰ ফলত জনসংখ্যা বৃদ্ধি, ঘনত্ব, শিক্ষিতৰ হাৰ সলনি হৈছে। কোনো কোনো অঞ্চলত প্ৰব্ৰজনকাৰীৰ সংখ্যা ভূমিপুত্ৰসকলৰ সংখ্যাতকৈ অধিক হোৱাৰ ফলত ভাষা, ধৰ্ম, সংস্কৃতি আৰু অৰ্থনীতিৰ ক্ষেত্ৰত সমস্যাৰ উদ্ভৱ হৈছে।

(ঘ) প্ৰব্ৰজনে প্ৰত্যক্ষভাৱে দেশৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিত অৰিহণা যোগাই আহিছে। জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ ফলত দেশত নানা সমস্যাৰ সৃষ্টি হৈছে। দেশৰ ভূমিসম্পদৰ ওপৰত অত্যধিক হেঁচা পৰিছে, অৰণ্য আৰু আৰ্দ্ৰভূমিৰ পৰিৱেশতন্ত্ৰ বিঘ্নিত হৈছে আৰু নিয়োগৰ সমস্যাৰ লগতে স্বাস্থ্য আৰু শিক্ষা খণ্ডতো সমস্যাৰ সৃষ্টি হৈছে।

(ঙ) প্ৰব্ৰজনৰ ফলত কেতিয়াবা উদ্ভৱ হোৱা ধৰ্মীয় আৰু সামাজিক সংঘাতে সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।

(চ) প্ৰব্ৰজনকাৰীসকলে নতুন ঠাই আৰু সমাজত কেতিয়াবা মিলি যাব নোৱাৰি মানসিক চাপত ভোগে।

(ছ) প্ৰব্ৰজনৰ ফলত বিশেষকৈ নগৰ অঞ্চলত কিছুমান বস্তি অঞ্চল (slums) গঢ়ি উঠিছে। এনে বস্তি অঞ্চলসমূহত অস্বাস্থ্যকৰ পৰিৱেশ বিৰাজ কৰাৰ ফলত নগৰীয়া পৰিৱেশ প্ৰদূষিত হৈ পৰিছে।

(জ) প্ৰব্ৰজনৰ ফলত দেশখনৰ বা ৰাজ্যসমূহৰ ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতিৰ পট পৰিৱৰ্তন হোৱাৰ উপক্ৰম হৈছে।

৩.৮ জনসংখ্যা আৰু বহনক্ষম উন্নয়ন ঃ

মানুহ প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ এটি গুৰুত্বপূৰ্ণ জৈৱিক উপাদান। প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ ওপৰত মানুহৰ যথেষ্ট প্ৰভাৱ পৰে। অন্যান্য জীৱৰ তুলনাত মানুহ শাৰীৰিক, মানসিক আৰু বুদ্ধি-বৃত্তিৰ ফালৰপৰা আটাইতকৈ উন্নত জীৱ। সেয়েহে মানুহে নিজৰ জীৱন-নিৰ্বাহ সুচল কৰি ল'বলৈ প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশক বহু পৰিমাণে সলনি কৰি পেলাইছে।

জনসংখ্যা বৃদ্ধি হ'লে প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ ওপৰত মানুহৰ চাপ বাঢ়ি যায়। ভাৰতবৰ্ষৰ দৰে বিশ্বৰ এখন দ্বিতীয় প্ৰধান জনবহুল দেশত জনসংখ্যাৰ অভাৱনীয় বৃদ্ধিয়ে প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ ওপৰত স্বাভাৱিকতে বিৰূপ প্ৰভাৱ পেলাইছে। জনসংখ্যা বাঢ়ি অহাৰ ফলত বিশেষকৈ খাদ্য আৰু বাসস্থানৰ সমস্যাই দেখা দিছে। ফলস্বৰূপে জনবসতিৰ প্ৰসাৰ, ভূমিৰ ব্যৱহাৰ, কৃষিকাৰ্যৰ সম্প্ৰসাৰণ, খাদ্যশস্য উৎপাদন আদিৰ ক্ষেত্ৰত অধিক গুৰুত্ব দিবলগীয়া হৈছে। তদুপৰি মানুহৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ পৰিসৰ ক্ৰমে বৃদ্ধি পাইছে আৰু প্ৰাকৃতিক সম্পদৰাজি অত্যধিক মাত্ৰাত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ লগে লগে দেশত নগৰীকৰণ আৰু ঔদ্যোগীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া ক্ষিপ্ৰ হৈছে আৰু ফলত জলবায়ুৰ পৰিৱৰ্তন হ'বলৈ

ধৰিছে। এনেবোৰ কাৰণতে ভাৰতৰ জনসংখ্যা বাঢ়ি অহাৰ লগে লগে পৰিৱেশ তন্ত্ৰৰ ওপৰত হেঁচা পৰিছে আৰু ইয়াৰ বাবে পৰিৱেশ বিধ্বংসীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া সক্ৰিয় হৈ পৰিছে। ইয়াৰ ফলত ভাৰতৰ জনসমাজলৈ ভয়াৱহ ভাবুকি আহিছে। অৱশ্যে মানুহৰ সুখ-সমৃদ্ধিৰ বাবে উন্নয়নমূলক কাম-কাজ চলাই থাকিব লাগিব আৰু ইয়াৰ বাবে পৰিৱেশৰ পৰা সম্পদৰাজি আহৰণ কৰিব লাগিব। এই ক্ষেত্ৰত পৰিৱেশৰ বেছি ক্ষতিসাধন নকৰাকৈ নতুন প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰে উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়া বজাই ৰাখিব লাগিব। কাৰণ মানুহে প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ ধ্বংস নকৰিলেহে মানৱ জাতি বৰ্তি থাকিব পাৰিব। সেয়েহে বৰ্তমান সময়ত ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ বৰ্ধিত হাৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব লাগিব আৰু ইয়াৰ লগে লগে ইতিমধ্যে যিখিনি প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ ক্ষতিসাধন হৈছে সেইখিনি উপযুক্ত প্ৰযুক্তিৰ সহায়ত পুনৰুদ্ধাৰ কৰি দেশখনত বহনক্ষম উন্নয়নৰ ধাৰা বৰ্তাই ৰাখিব লাগিব।

৩.৯ ভাৰতৰ অৰ্থনীতিৰ চমু আভাস ঃ

ব্ৰিটিছসকলে প্ৰায় ২০০ বছৰ কাল ভাৰতবৰ্ষক শাসন কৰাৰ পিছত ১৯৪৭ চনৰ ১৫ আগষ্টত ভাৰতে স্বাধীনতা লাভ কৰে। স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতবৰ্ষত এক নতুন যুগৰ সূচনা হ'বলৈ ধৰে। দেশীয় চৰকাৰখনে দেশৰ শাসনভাৰ হাতত লৈ জনগণৰ উন্নতিৰ হকে কাম কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা গ্ৰহণ কৰে। মূলতঃ বৃটিছৰ শাসন কালৰ পৰাই দেশখনে ভোগ কৰি অহা নানা আৰ্থ-সামাজিক সমস্যাৰ সমাধানৰ ক্ষেত্ৰত দেশীয় চৰকাৰখনে বিশেষভাৱে মনোনিৱেশ কৰিব লগা হয়। বৰ্তমান সময়লৈকে ভাৰত চৰকাৰে প্ৰায় ৬০ বছৰৰো অধিক কাল দেশ শাসনৰ দায়িত্ব বহন কৰি আহিছে। এই সময়ছোৱাত চৰকাৰে দেশখনৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ বাবে এলানি পঞ্চবাৰ্ষিক অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা হাতত লৈ কাৰ্যকৰী কৰিছে। দেশখনৰ উন্নতিৰ হকে অহৰহ প্ৰচেষ্টা চলি আছে যদিও ইয়াৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা কিন্তু আশানুৰূপভাৱে টনকীয়াল হোৱা নাই। বৰ্তমান সময়ত ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল— (ক) নিম্ন জনমূৰি আয়, (খ) জনমূৰি আয়ৰ মন্থৰ বৃদ্ধি, (গ) অত্যাধিক জনসংখ্যাৰ চাপ, (ঘ) দাৰিদ্ৰতা, (ঙ) কৃষি-নিৰ্ভৰশীলতা, (চ) বৰ্ধিত নিবনুৱা সমস্যা আৰু (ছ) পৰিকল্পনা ভিত্তিক উন্নয়ন।

মুঠ জাতীয় আয়ক মুঠ জনসংখ্যাৰে ভাগ কৰি জনমূৰি আয় নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। কোনো ব্যক্তিৰ জীৱন নিৰ্বাহৰ মানদণ্ডৰ প্ৰধান সূচক হৈছে তেওঁৰ আয়। কোনো এটা বছৰৰ জনমূৰি আয় মানে হৈছে এজন ব্যক্তিয়ে গড় হিচাপে বছৰি লাভ কৰা আয়ৰ পৰিমাণ। যোৱা ২০০৪-০৫ বৰ্ষত ভাৰতৰ জনমূৰি আয় আছিল ২৪,১৪৩ টকা আৰু ২০১৩-১৪ বৰ্ষত বৃদ্ধি হৈ ভাৰতৰ জনমূৰি আয় হয় ৩৯,৯০৪ টকা। ২০১৩-১৪ বৰ্ষৰ হিচাপত মাহে জনমূৰি আয় হ'ব প্ৰায় ৩৩২৫ টকা। কিন্তু বৰ্তমান সময়ত এজন ব্যক্তিৰ অন্ন, বস্ত্ৰ আৰু বাসস্থানৰ ক্ষেত্ৰত হোৱা খৰচৰ তুলনাত এই পৰিমাণৰ জনমূৰি আয় তেনেই কম। সেয়েহে এনে পৰিস্থিতিত সাধাৰণ জনগণে অতি কষ্টৰে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিব লগা হৈছে। আনহাতে, প্ৰতি বছৰে জনমূৰি আয় বৃদ্ধি হৈ আছে যদিও এই বৃদ্ধিৰ হাৰ সামান্য। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা তথ্যৰ পৰা দেখা

গৈছে যে ২০০৪-০৫ বৰ্ষৰ পৰা ২০১৩-১৪ বৰ্ষৰ ভিতৰত কেৱল ১৩১৩ টকা জনমুৰি আয় বৃদ্ধি হৈছে।

ভাৰতীয় অৰ্থনীতি অত্যধিক জনসংখ্যাৰ দ্বাৰা ভাৰাক্ৰান্ত। স্বাধীনতাৰ সময়ত ১৯৪৭ চনত ভাৰতৰ জনসংখ্যা আছিল ৩৫০ নিযুত। কিন্তু ২০১১ চনত এই জনসংখ্যা হয় ১২১০ নিযুত। দেশখনৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধি অনুপাতে জাতীয় আয় বৃদ্ধি হোৱা নাই। জনসংখ্যাৰ হিচাপত চীন দেশৰ পিছতে বিশ্বত দ্বিতীয় স্থান অধিকাৰ কৰা ভাৰতবৰ্ষত অভাৱনীয় জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধিৰ বাবে অন্ন, বস্ত্ৰ আৰু বাসস্থানৰ সমস্যাৰ লগতে নিবনুৱাকে ধৰি অনেক সমস্যাই দেখা দিছে। ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ দ্ৰুত বৃদ্ধিয়ে দেশখনৰ অৰ্থনীতিত বিৰূপ প্ৰভাৱ পেলাইছে।

ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ আন এক বিশেষ বৈশিষ্ট্য হৈছে দৰিদ্ৰতা। পৃথিৱীৰ মুঠ দৰিদ্ৰ লোকৰ এক-তৃতীয়াংশই ভাৰতত বাস কৰে। অন্ন, বস্ত্ৰ আৰু বাসস্থানৰ অভাৱত ভাৰতৰ গাঁও আৰু চহৰ অঞ্চলত বহুতো লোকে কষ্টকৰ জীৱন কটাইছে। ২০১১ চনৰ লোকপিয়লৰ তথ্য অনুসৰি ভাৰতবৰ্ষৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ ২৭.৫ শতাংশ লোক দৰিদ্ৰ অৰ্থাৎ দেশখনত ৩০ কোটিৰো অধিক দৰিদ্ৰ লোকে বাস কৰে। এই দৰিদ্ৰসকলৰ ভিতৰত ২২ কোটিতকৈও অধিকসংখ্যকে গাঁৱত বাস কৰে আৰু বাকীসকলে চহৰ অঞ্চলত বাস কৰে।

কৃষি নিৰ্ভৰশীলতা ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ আন এক বৈশিষ্ট্য। জীৱন নিৰ্বাহৰ বাবে দেশৰ জনসাধাৰণে কৃষি, শিল্প, ব্যৱসায়, চাকৰি আদিৰ দৰে কৰ্মত আত্মনিয়োগ কৰে। পৰম্পৰাগতভাৱে দেশৰ বেছিসংখ্যক লোকেই কৃষি কাৰ্যৰ লগত জড়িত আৰু সেয়েহে ভাৰতৰ অৰ্থনীতি প্ৰধানকৈ কৃষি নিৰ্ভৰশীল। ১৯৫১ চনত প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ সময়ত দেশৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ ৭০ শতাংশতকৈও অধিক লোক কৃষি কৰ্মত নিয়োজিত হৈ আছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত শিল্প, বাণিজ্যকে আদি কৰি অন্যান্য খণ্ডসমূহৰ প্ৰসাৰৰ লগে লগে কৃষিজীৱী লোকৰ সংখ্যা অৱশ্যে ক্ৰমাগতভাৱে হ্ৰাস পাবলৈ ধৰে। ফলস্বৰূপে দেখা গৈছে যে ২০০১ চনত দেশৰ প্ৰায় ৬০ শতাংশ লোক কৃষিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল।

বৰ্ধিত নিবনুৱা সমস্যা ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ আন এক বৈশিষ্ট্য। দেশৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ লগে লগে স্বাভাৱিকতে কৰ্মক্ষম লোকৰ (working population) সংখ্যাও বৃদ্ধি হৈ থাকে। কিন্তু দেশৰ শিল্প, বাণিজ্য, ব্যৱসায়, যাতায়াত আদি ক্ষেত্ৰসমূহৰ বিকাশ সেই অনুপাতে নোহোৱাৰ বাবে সকলো কৰ্মক্ষম লোকে কৰ্মসংস্থাপন লাভ কৰিব পৰা নাই। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে দেশত নিবনুৱা সমস্যাই গুৰুতৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিছে আৰু অৰ্থনৈতিক বিকাশত বাধাৰ সৃষ্টি কৰিছে।

স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ অন্যতম ইতিবাচক দিশটো হৈছে যে দেশখনে এলানি অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা হাতত লৈ উন্নতিৰ পথত আগুৱাই যাবলৈ অহৰহ চেষ্টা চলাই আহিছে। ১৯৫১ চনত গ্ৰহণ কৰা প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাকে ধৰি যোৱা প্ৰায় ৬০ বছৰে অব্যাহত থকা পৰিকল্পনা ভিত্তিক উন্নয়নৰ প্ৰচেষ্টাই দেশখনৰ প্ৰগতিত যথেষ্ট অৰিহণা যোগাই আহিছে। দেশৰ সামাজিক, শৈক্ষিক আৰু বিশেষকৈ অৰ্থনৈতিক সমস্যাসমূহ নিৰাময় কৰিবলৈ এই পৰিকল্পনাসমূহ গ্ৰহণ কৰা হৈছে।

কোনো এখন দেশে অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন লাভ কৰিবলৈ হ'লে দেশৰ অৰ্থনীতিৰ সকলো খণ্ডৰে বিকাশ হ'ব লাগিব। ঠিক সেইদৰে আমাৰ দেশখনৰ কৃষি, শিল্প, বাণিজ্য, যাতায়াত আদি খণ্ডসমূহৰ বিকাশ হ'লেহে দেশৰ অৰ্থনৈতিক উন্নতি আশা কৰিব পাৰি। দেশৰ সকলো খণ্ডৰ ভিতৰত কৃষি খণ্ডই বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰিছে, কাৰণ ভাৰতীয় সমাজ মূলতঃ কৃষি ভিত্তিক সমাজ। কৃষিৰ পৰাই জনসাধাৰণে জীৱন ধাৰণৰ মৌলিক প্ৰয়োজনসমূহ পূৰণ কৰি আহিছে। ভাৰতীয় অৰ্থনীতিত সেয়েহে কৃষিখণ্ডৰ গুৰুত্ব অপৰীসীম আৰু ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে—

(ক) দেশখনৰ জনসাধাৰণে খাদ্য আহৰণৰ বাবে কৃষিখণ্ডৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰিব লগা হয়।

(খ) দেশৰ কৰ্মক্ষম লোকৰ ৬০ শতাংশতকৈও অধিক লোক কৃষি খণ্ডত নিয়োজিত হৈ আছে।

(গ) দেশীয় আয়ৰ সৰ্বাধিক অংশ কৃষিখণ্ডই আগবঢ়াইছে।

(ঘ) কৃষিৰ পৰা লাভ কৰা কেঁচা মালৰ ভিত্তিত দেশত ভালেমান উদ্যোগ গঢ় লৈ উঠিছে আৰু ইয়াৰ লগতে কৃষিকাৰ্যত ব্যৱহৃত যন্ত্ৰ-পাতি আৰু সা-সঁজুলি তৈয়াৰ কৰাৰ বাবেও বহুতো উদ্যোগ গঢ়ি উঠিছে।

ভাৰতীয় অৰ্থনীতিত কৃষি খণ্ডৰ দৰে উদ্যোগ খণ্ডৰ গুৰুত্বও অধিক। লঘু-গুৰু সকলো ধৰণৰ উদ্যোগে দেশৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশত অৰিহণা যোগাই আহিছে। ভাৰতীয় অৰ্থনীতিত উদ্যোগ খণ্ডৰ উল্লেখযোগ্য গুৰুত্ব আছে, কাৰণ—

(ক) স্বাধীনতাৰ পিছৰ পৰা দেশৰ অৰ্থনীতিত উদ্যোগ খণ্ডৰ অৰিহণা ক্ৰমান্বয়ে বৃদ্ধি পাব ধৰিছে। যোৱা ২০০৯-১০ বৰ্ষত ভাৰতবৰ্ষৰ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ ২৮ শতাংশ কেৱল উদ্যোগ খণ্ডই অৰিহণা যোগাইছে। স্বাধীনতাৰ সময়ত উদ্যোগ খণ্ডৰ এই অৰিহণা আছিল মাত্ৰ ১৪ শতাংশ। উদ্যোগৰ সংখ্যা আৰু উৎপাদন বৃদ্ধিয়েই এই বিকাশৰ মূল কাৰণ।

(খ) ভাৰতবৰ্ষৰ দৰে নিবনুৱা সমস্যাবহুল দেশ এখনৰ বাবে উদ্যোগ খণ্ডৰ অৰিহণা অপৰিসীম। উদ্যোগ খণ্ডই দেশৰ এক বুজন সংখ্যক লোকক কৰ্মসংস্থাপন দিবলৈ সক্ষম হৈছে। ইতিমধ্যে দেশৰ লঘু আৰু গুৰু উদ্যোগসমূহত প্ৰায় ৩ কোটি ৩০ লাখ লোক নিয়োজিত হৈ আছে।

(গ) আন্তঃগাঁথনি উন্নয়ন দেশৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ বাবে অপৰিহাৰ্য। এই ক্ষেত্ৰত উদ্যোগ খণ্ডই দেশৰ আন্তঃগাঁথনি উন্নয়নত বিশেষ অৰিহণা যোগাইছে। অৱশ্যে এই ক্ষেত্ৰত গুৰু উদ্যোগসমূহৰ ভূমিকা লেখত ল'বলগীয়া।

(ঘ) দেশৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ লগে লগে নিত্য নৈমিত্তিক ব্যৱহাৰৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় ভোগৰ সামগ্ৰীৰ চাহিদাও বৃদ্ধি পাব লাগিছে। ঔদ্যোগিক বিকাশে এই সামগ্ৰীসমূহ তৈয়াৰ কৰাত সহায় কৰিছে। বৰ্তমান সময়ত বজাৰত আমি খাদ্য, বস্ত্ৰ, সা-সজুলিকে ধৰি নানা তৰহৰ ভোগৰ সামগ্ৰী লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছো কেৱল উদ্যোগীকৰণৰ জৰিয়তে।

ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ প্ৰধান অৰ্থনৈতিক খণ্ডসমূহৰ অন্যতম হৈছে যাতায়াত খণ্ড। স্থলপথ, জলপথ আৰু আকাশী পথৰ ভাল যাতায়াত ব্যৱস্থাই হৈছে দেশৰ জীৱন ৰেখা। কৃষি, উদ্যোগ, বাণিজ্য, যোগাযোগ আদি ক্ষেত্ৰসমূহৰ বিকাশৰ বাবে দক্ষ যাতায়াত ব্যৱস্থা অপৰিহাৰ্য। অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰৰ উপৰি দেশৰ সামাজিক, সাংস্কৃতিক আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰৰ বিকাশৰ বাবে যাতায়াত ব্যৱস্থাই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰি আহিছে।

৩.১০ ৰাজনৈতিক বিভাগ (Political Divisions) ঃ

ভাৰতবৰ্ষ এখন বিশাল দেশ। ইয়াৰ বিশালতাৰ বাবেই ই এখন উপ-মহাদেশ হিচাপে পৰিগণিত হৈছে। নানা জাতি, জনগোষ্ঠী, ভাষা, সংস্কৃতি আৰু ধৰ্মৰ লোকে ইয়াত বসবাস কৰে। বিশাল দেশখনৰ শাসনৰ সুবিধাৰ্থে ইয়াক কিছুমান ৰাজ্য আৰু কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চল হিচাপে ভাগ কৰা হৈছে। বৰ্তমান সময়ত ভাৰতবৰ্ষত ২৯খন ৰাজ্য আৰু ৭খন কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চল (ৰাজ্য) আছে। এই ৰাজ্যসমূহৰ নাম, মাটিকালি আৰু সেইবিলাকৰ ৰাজধানীবোৰ ৩.৪ নং তালিকাত উল্লেখ কৰা হ'ল—

তালিকা ৩.৪ ঃ ভাৰতৰ ৰাজ্য আৰু কেন্দ্ৰীয় শাসিত ৰাজ্যসমূহ, ২০১৪

ক্ৰমিক নং	ৰাজ্যৰ নাম	মাটিকালি (বৰ্গ কিলোমিটাৰ)	ৰাজধানী
১	অন্ধ্ৰপ্ৰদেশ	১,৬০,২০৫	অমৰাৱতী
২	অৰুণাচল প্ৰদেশ	৮৩,৭৪৩	ইটানগৰ
৩	অসম	৭৮,৪৩৮	দিছপুৰ (গুৱাহাটী)
৪	বিহাৰ	৯৪,১৬৩	পাটনা
৫	চত্তিশগড়	১,৩৫,১৯১	ৰায়পুৰ
৬	গোৱা	৩,৭০২	পানাজী
৭	গুজৰাট	১,৯৬,০২৪	গান্ধীনগৰ
৮	হাৰিয়ানা	৪৪,২১২	চণ্ডীগড়
৯	হিমাচল প্ৰদেশ	৫৫,৬৭৩	ছিমলা
১০	জম্মু আৰু কাশ্মীৰ	২২২,২৩৬	শ্ৰীনগৰ (গ্ৰীষ্মকালত) জম্মু (শীতকালত)
১১	ঝাৰখণ্ড	৭৯,৭১৪	ৰাঁচী
১২	কৰ্ণাটক	১,৯১,৭৯১	বাংগালোৰ

১৩	কেৰেলা	৩৮,৮৬৩	থিৰুৱানন্থপুৰম
১৪	মধ্যপ্ৰদেশ	৩,০৮,২৪৫	ভূপাল
১৫	মহাৰাষ্ট্ৰ	৩,০৭,৭১৩	মুম্বাই
১৬	মণিপুৰ	২২,৩২৭	ইম্ফল
১৭	মেঘালয়	২২,৪২৯	শ্বিলং
১৮	মিজোৰাম	২১,০৮১	আইজল
১৯	নগালেণ্ড	১৬,৫৭৯	ক'হিমা
২০	ওড়িশা	১,৫৫,৭০৭	ভুবনেশ্বৰ
২১	পঞ্জাব	৫০,৩৬২	চণ্ডীগড়
২২	ৰাজস্থান	৩৪২,২৩৯	জয়পুৰ
২৩	ছিকিম	৭,০৯৬	গেংটক
২৪	তামিলনাড়ু	১,৩০,০৫৮	চেন্নাই
২৫	তেলেংগানা	১,১৪,৮৪০	হায়দৰাবাদ
২৬	ত্ৰিপুৰা	১০,৪৮৬	আগৰতলা
২৭	উত্তৰাখণ্ড	৫৩,৪৮৩	ডেৰাডুন
২৮	উত্তৰ প্ৰদেশ	২,৪০,৯২৮	লক্ষ্ণৌ
২৯	পশ্চিমবংগ	৮৮,৭৫২	কলকাতা

কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চল

৩০	আন্দামান আৰু নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জ	৮,২৪৯	পৰ্ট ব্লেয়াৰ
৩১	চণ্ডীগড়	১১৪	চণ্ডীগড়
৩২	*দিল্লী	১,৪৮৩	দিল্লী
৩৩	দাদ্ৰা আৰু নগৰ হাভেলী	৪৯১	ছিলভাছা
৩৪	ডমন আৰু ডিউ	১১২	ডমন
৩৫	লাক্ষাদ্বীপ	৩২	কাভাৰাট্টী
৩৬	পণ্ডিচেৰী	৪৭৯	পণ্ডিচেৰী

* বৰ্তমান দিল্লীক ৰাষ্ট্ৰীয় ৰাজধানী ক্ষেত্ৰ হিচাপে সুকীয়া মৰ্যাদা দিয়া হৈছে।

চিত্ৰ ৩.০৯ ঃ ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক মানচিত্ৰ

মূ ল ক থা

- ভাৰতবৰ্ষ পৃথিৱীৰ উত্তৰ গোলাৰ্ধত অৱস্থিত এছিয়া মহাদেশৰ বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ দেশ।
- ভাৰতবৰ্ষ ৮°৪´২৮´´ উত্তৰৰ পৰা ৩৭°১৭´৫৩´´ উত্তৰ অক্ষৰেখা আৰু ৬৮°৭´৩৩´´ পূবৰ পৰা ৯৭°২৪´৪৭´´ পূব দ্ৰাঘিমাৰেখাৰ মাজত অৱস্থিত।
- ভাৰতবৰ্ষক (ক) উত্তৰৰ হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চল, (খ) উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চল (গ) দাক্ষিণাত্য মালভূমি অঞ্চল আৰু (ঘ) উপকূল অঞ্চল এই মুঠ চাৰিটা ভূ-প্ৰাকৃতিক ভাগত ভগাব পাৰি।
- ভাৰতৰ জলবায়ুত মৌচুমী বতাহৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট। ইয়াৰ প্ৰভাৱত মেঘালয়ৰ চেৰাপুঞ্জীত বছৰি ১২৫০ চে.মি. বৰষুণ হয়।
- ভাৰতত বছৰটোত প্ৰধানকৈ চাৰিটা ঋতু অনুভূত হয়— (ক) শীতকাল (খ) প্ৰাক্ বৰ্ষাকাল (গ) বৰ্ষাকাল (ঘ) প্ৰাক্ শীতকাল।
- ভাৰতৰ উদ্ভিদসমূহক ছয় ভাগত ভগাব পাৰি— চিৰ সেউজীয়া উদ্ভিদ, মৌচুমীয় উদ্ভিদ, কাঁইটীয়া মৰু উদ্ভিদ, তৃণজাতীয় উদ্ভিদ, ব-দ্বীপীয় উদ্ভিদ আৰু পাৰ্বত্য উদ্ভিদ।
- ভাৰত পৃথিৱীৰ দ্বিতীয় জনবহুল দেশ। ইয়াৰ মাটিকালি পৃথিৱীৰ মুঠ মাটিকালিৰ মাত্ৰ ২.৪ শতাংশ, কিন্তু ইয়াত বাস কৰে পৃথিৱীৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ প্ৰায় ১৭.৫ শতাংশ লোকে।
- ভাৰতবৰ্ষ আকাৰত পৃথিৱীৰ দেশসমূহৰ ভিতৰত সপ্তম। ইয়াৰ মুঠ মাটিকালি ৩২,৮৭,২৬৩ বৰ্গ কিলোমিটাৰ।
- জনসংখ্যাৰ হিচাপত অসমে ২.৫৮ শতাংশ জনসংখ্যা অৰ্থাৎ ৩,১২,০৫,৫৭৬ জন (২০১১ৰ লোকপিয়ল) লোকৰ বাসস্থান হিচাপে চতুৰ্দশ স্থান অধিকাৰ কৰিছে।
- ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ বৈশিষ্ট হ'ল নিম্ন জনমুৰি আয়, অত্যাধিক জনসংখ্যা, দৰিদ্ৰতা, কৃষি নিৰ্ভৰশীলতা আৰু বৰ্ধিত নিবনুৱা সমস্যা।
- ভাৰতীয় অৰ্থনীতিত কৃষি খণ্ড, উদ্যোগ খণ্ড আৰু যাতায়াত খণ্ডৰ গুৰুত্ব অধিক।
- ভাৰতবৰ্ষ বৰ্তমান ২৯ খন ৰাজ্য আৰু ৭ খন কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চলেৰে পৃথিৱীৰ বৃহত্তম গণতান্ত্ৰিক দেশ।

অনুশীলনী

১। ভাৰতবৰ্ষৰ ভৌগোলিক অৱস্থানৰ বিষয়ে লিখা।

২। ভাৰতৰ উপকূল ৰেখাৰ মুঠ দৈৰ্ঘ্য কিমান?

৩। ভাৰতৰ মুঠ স্থলসীমাৰ দৈৰ্ঘ্য কিমান?

৪। ভাৰতৰ ভূ-খণ্ড সম্পৰ্কে এটি চমুটোকা লিখা।

৫। উত্তৰ ভাৰত আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ নদীসমূহৰ চাৰিটা মূল পাৰ্থক্য লিখা।

৬। ভাৰতৰ ভূ-প্ৰাকৃতিক ভাগকেইটা কি কি?

৭। উত্তৰ ভাৰতৰ হিমালয় পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ বৈশিষ্ট্য লিখা।

৮। উত্তৰ ভাৰতৰ সমভূমি অঞ্চলৰ বৈশিষ্ট্য লিখা।

৯। দাক্ষিণাত্য মালভূমি অঞ্চলৰ বৈশিষ্ট্য লিখা।

১০। উপকূল অঞ্চলৰ বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা।

১১। ভাৰতৰ জলবায়ুৰ বৈশিষ্ট্য লিখা।

১২। ভাৰতত মৌচুমী বতাহৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে এটা টোকা লিখা।

১৩। ভাৰতৰ বৰষুণৰ বিতৰণ সম্পৰ্কে এটি আভাস দিয়া।

১৪। ভাৰতৰ উদ্ভিদসমূহক কেইভাগত ভগোৱা হৈছে লিখা।

১৫। ভাৰতৰ চিৰসেউজীয়া উদ্ভিদৰ বৈশিষ্ট্য কি?

১৬। ভাৰতৰ পাৰ্বত্য উদ্ভিদৰ বৈশিষ্ট্য লিখা।

১৭। ভাৰতৰ বৰ্তমান জনসংখ্যা কিমান? ইয়াৰ ঘনত্ব কিমান?

১৮। জনপ্ৰব্ৰজন কেইপ্ৰকাৰ আৰু কি কি?

১৯। জনপ্ৰব্ৰজনৰ ফলত ভাৰতত কেনে প্ৰভাৱ পৰিছে?

২০। ভাৰতৰ অৰ্থনীতিৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ লিখা।

২১। ভাৰতৰ কেন্দ্ৰীয় শাসিত অঞ্চল কেইটা কি কি?

২২। ভাৰতৰ বৰ্তমান ৰাজ্য কেইখন আৰু কি কি নাম লিখা।

২৩। ভাৰতৰ শেহতীয়াকৈ গঠন হোৱা ৰাজ্যখন কি? ইয়াৰ সৰ্বমুঠ মাটিকালি আৰু জনসংখ্যা কিমান?